

Paweł Krokosz

ROLA RODZINY STROGANOWÓW W ROZWOJU PRZEMYSŁU SOLNEGO W ROSJI W XVI-XVIII WIEKU

WSTĘP

Dzieje Stroganowów – rosyjskiego rodu kupców i przemysłowców, wielkich właścicieli ziemskich, działaczy państwowych i nadwornych, mecenasów sztuki, podróżników, wysokich rangą dowódców wojskowych, uczonych oraz kolekcjonerów – cieszyły i nadal cieszą się zainteresowaniem wielu badaczy. Wkład poszczególnych przedstawicieli rodu w rozwój rosyjskiego handlu, przemysłu, nauki, kultury i sztuki na przestrzeni XVI-XX w. jest niezaprzeczalny¹. Jednym z czynników decydujących o gospodarczej i finansowej potędze Stroganowów było podjęcie przez nich szeroko zakrojonej działalności na polu związanym z handlem i przemysłem wydobywczym. W XVI-XVIII w. to właśnie Stroganowowie, gospodarujący na ogromnych terenach dorzecza Kamy i po obu stronach górskich zboczy Uralu byli niekwestionowanymi monopolistami w produkcji i sprzedaży soli w Rosji². Działalność ta została doceniona przez władców nadaniem im określenia „znakomici ludzie”, a nazwisko Stroganowów jako jedyne znalazło się w

¹ Советская историческая энциклопедия (dalej: СИЭ), т. 13, Москва 1971, s. 868-870; Н. Макаренко: Искусство древней Руси у Соли Вычегодской, Петроград 1918; С.О. Кузнецов: Государственная и меценатская деятельность рода Строгоновых в имперский период, Санкт-Петербург (dalej: СПб.) 2008, [07.00.02], [Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. На правах рукописи], <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcements/istorich/KyznecovSV.doc>. (pозызскано 15.09.2009).W artykule stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 r.

² W 2. poł. XVII w. w powiecie Jenisjejskim w pobliżu Irkucka znajdowały się zakłady warzelnicze prowadzone przez rodzinę Uszakowów, zob. В.А. Александров: Восстания в Тотме и тотемском уезде в XVII в., (w:) Русское государство в XVII веке. Новые явления в социально-экономической, политической и культурной жизни. Сборник статей, ред. колл. Н.В. Устюгов, Ю.А. Тихонов, П.Т. Яковлева, Москва 1961, s. 137-140.

wydanym w 1649 r. niezwykle ważnym zbiorze praw – *Ułożeniu soborowym*³. O wyjątkowej pozycji rodu świadczy choćby carska gramota z 4 lipca 1682 r. skierowana do wojewodów w Czedryniu, Soli Kamskiej oraz Stroganowów, by złożyli przysięgę carom Iwanowi i Piotrowi⁴. Budowane przez kolejne pokolenia rodu solne przedsiębiorstwo nie miało sobie równych aż do poł. XVIII w., skutecznie konkurując z uprzywilejowanymi zakładami prowadzonymi przez klasztory posiadające swe włości zarówno na północy jak i na południu państwa, a także innymi liczącymi się kupcami i przemysłowcami⁵. W XVII w. rosyjskie władze nie wahały się nawet wykorzystywać „solnej potęgi” Stroganowów do wywierania nacisków natury politycznej i ekonomicznej na swoich południowo-wschodnich sąsiadów. Tak było choćby w przypadku Baszkirów zamieszkujący dorzecze rzeki Ufy, którzy odcięci przez Kazachów od solnych złóż nad rzeką Ilek, zostali niejako zmuszeni do zaopatrywania się w ten surowiec właśnie u Stroganowów. Jakiegokolwiek wrogie działania ze strony Baszkirów (ataki na ziemie Państwa Moskiewskiego) mogły skutkować odcięciem przez Moskwę dostaw tak niezbędnej dla nich soli⁶. Przyczyną załamania się wielkiego i dochodowego solnego przedsiębiorstwa Stroganowów w 2. poł. XVIII w. był brak dostatecznej liczby pracowników mogących obsługiwać ich liczne warzelnie i niemal równocześnie pojawienie się na rynku znacznie tańszej soli produkowanej na południu kraju, w zakładach zlokalizowanych nad jeziorem Elton⁷. Dzieje rodziny Stroganowów i ich działalność na polu gospodarki solnej była tematem badań wielu rosyjskich i radzieckich historyków, m. in. Siergieja Sołowjowa⁸; Nikołaja Ustriałowa⁹ Nikołaja Kołmakowa¹⁰ Andrieja

³ *Полное Собрание Законов Российской Империи* (dalej: ПСЗРИ), т. I, СПб. 1830, no. 1, s. 25-26; D. Czerska: *Sobornoje Ułożenie 1649 roku. Zagadnienia społeczno-ustrojowe*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 113. W myśl ustanowionego wówczas prawa kto dopuściłby się obrazy „znakomitych ludzi” Stroganowów miał im zapłacić zadośćuczynienie w wysokości 100 rubli.

⁴ *ПСЗРИ*, т. II, СПб. 1830, no. 936.

⁵ В.А. Широкова: *Соляные промыслы России*, (w:) „Вопросы истории естествознания и техники”, no. 3, 2005, s. 47-56.

⁶ P. Портал: *Урал в XVIII веке*, Paris 1950, s. 249.

⁷ Elton – słone jezioro na południowo-wschodniej europejskiej części Rosji, na Nizinie Nadkaspjskiej, w pobliżu granicy z Kazachstanem, na wysokości 18 m p.p.m. o powierzchni 152 m². Regularną eksploatację osadzającej się tam soli rozpoczęto po przyłączeniu tych terenów do Rosji przez cara Iwana IV Groźnego w 2. poł. XVI w. Wzrost produkcji tzw. soli eltońskiej nastąpił w połowie XVIII w. za panowania carowej Elżbiety Piotrownej.

⁸ С.М. Соловьев: *История России с древнейших времен*, кн. III-XIII, т. 6-25, Москва 1989-1995.

⁹ Н.Г. Устрялов: *Именитые люди Стrogановы*, СПб. 1842.

¹⁰ Н.М. Колмаков: *Дом и фамилия графов Стrogановых 1752-1887 гг.*, (w:) „Русская Старина”, т. LIII, 1887, s. 580.

Wiedeńskiego¹¹, Nikołaja Ustiugowa¹²; Aleksandra Onuczina¹³; Iwana Kupcowa¹⁴; Natalii Mudrowej¹⁵ i Anatolija Szyłowa¹⁶. W ostatnim czasie z problematyką produkcji soli zmierzali się również Władimir Zamarajew¹⁷ i Liudmiła Konstantinowa¹⁸ oraz wspomniana już Wiera Szyrokowa¹⁹. Bogaty materiał źródłowy opisujący działalność Stroganowów na polu solowarstwa została zebrana i opublikowana jeszcze w XIX w. przez rosyjskich autorów – Wasilija Szyszkonko w kilkutomowym wydawnictwie *Пермская летопись*²⁰ i Fiodora Wołiegowa w pracy zatytułowanej *Хронологический реестр разных документов и случаев, относящихся до истории о Строгановых*²¹. Wiele dokumentów poświęconych Stroganowom znalazło się w monumentalnym wydawnictwie źródłowym pt. *Полное Собрание Законов Российской Империи*²². Równie cenny materiał źródłowy związany zarówno z samymi Stroganowami jak i warzelniczą działalnością prowadzoną przez rosyjskie klasztory znalazł się w następujących wydawnictwach: *Акты Исторические собранные и издаемые Археографическою*

¹¹ А.А. Введенский: Аника Строганов в своем Сольвычегодском хозяйстве, (w:) Сборник статей по русской истории посвященных С.Ф. Платонову, Петербург 1922, s. 90-113; Происхождение Строгановых, (w:) „Север”, no. 2, 1923, s. 63-84; tenże: Торговый дом XVI-XVII веков, Ленинград 1924; tenże: Значение Вологды как крупного торгово-промышленного центра на Севере, и роль Строгановых в Вологде в XVI-XVII веках, (w:) „Север”, no. 7/8, 1928, s. 30-49; tenże: Дом Строгановых в XVI-XVII веках, Москва 1962.

¹² Н.В. Устюгов: Солеваренная промышленность Соли Камской в XVII веке. К вопросу о генезисе капиталистических отношений в русской промышленности, Москва 1957; tenże: Научное наследие. Экономическое развитие, классовая борьба и культура в Русском госуларстве в XVII в. Народы Средней Азии и Приуралья в XIII-XVII вв., Москва 1974; tenże: Е.И. Каменцева, Н.В. Устюгов: Русская метрология, Москва 1975.

¹³ А.Н. Онучин: Именные люди бароны и графы Строгановы, Пермь 1996.

¹⁴ И.В. Купцов: Род Строгановых, Челябинск 2005.

¹⁵ Н.А. Мудрова: Родительские летописцы строгановых синодиков как источник по генеалогии Строгановых, (w:) Общественное сознание, письменность и литература периода феодализма, Новосибирск 1990, s. 290-296.

¹⁶ А.В. Шилов: Разделы пермских владений Строгановых в середине и второй половине XVIII века, (w:) „Вестник Пермского Университета”, вып. 7, Пермь 2008, s. 66-71.

¹⁷ В.Н. Замараев: Солеварение в Тотьме, (w:) „Тотьма. Историко-литературный альманах”, под. ред. А. В. Камкина, вып. 1, Вологда 1995, s. 63-71.

¹⁸ Л.А. Константинова: Соль земли Пермской. О зарождении развитии соледобычи в районе современного города Березники, (w:) „Московский журнал”, no. 6, 2008, <http://www.mj.rusk.ru/show.php?idar=801472> (pozyskano 15.09.2009).

¹⁹ В.А. Широкова: Соляные промыслы России..., s. 48-56.

²⁰ Пермская летопись с 1263-1881 г. (dalej: ПЛ). Первый период с 1263-1613, сост. В. Шишонко, Пермь 1881; ПЛ. Второй период с 1613-1645..., Пермь 1882; ПЛ. Третий период с 1645-1676..., Пермь 1884; ПЛ. Четвертый период с 1676-1682..., Пермь 1884.

²¹ *Хронологический реестр разных документов и случаев, относящихся до истории о Строгановых*, сост. Ф.А. Волегов, (w:) *Пермский край*. Сборник свидений о Пермской губернии, т. 3, Пермь 1895.

²² *ПСЗРИ*, т. I-XXIII, СПб. 1830.

Коммиссиею²³; *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедицею Академии наук*²⁴; *Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археографическою коммиссиею*²⁵; *Акты Сийского монастыря*, Вып. 1: *Грамоты патриарха Филарета (1619-1633 г.г.)*²⁶; „Чтения в Обществе истории и древностей Российских”²⁷; *Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси*²⁸. Teksty „żałowanych gramot” (przywilejów) otrzymany przez Stroganowów od poszczególnych władców zamieszczone zostały również w pracy Gerharda Müllera *История Сибири*²⁹.

POCZĄTKI RODZINNEGO PRZEDSIĘBIORSTWA

Przez stulecia wokół rodziny Stroganowów narosło wiele legend i nieścisłości. W XVIII w. rosyjscy historycy opierając się na informacjach goszczącego w Rosji w XVII stuleciu holenderskiego uczonego Mikołaja Witsena przyjmowali, iż Stroganowowie byli potomkami jednego z tatarskich dostojników Złotej Ordy, który dostawszy się do niewoli przyjął chrzest i przeszedł na służbę władcy moskiewskiego. Sam Witsen zaczerpnął te wiadomości z relacji swojego rodaka – geografa Izaaka Massy, przebywającego w państwie carów w roku 1609³⁰. Tatarskie pochodzenie Stroganowów

²³ *Акты Исторические собранные и издаваемые Археографическою Коммиссиею* (dalej: АИ), т. I- IV, СПб. 1841-1842.

²⁴ *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедицею Академии наук* (dalej: ААЭ), т. I-III, СПб. 1836.

²⁵ *Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археографическою коммиссиею* (dalej: ДАИ), т. I-II, СПб. 1846.

²⁶ *Акты Сийского монастыря*, вып. 1: *Грамоты патриарха Филарета (1619-1633 г.г.)*, Архангельск 1913.

²⁷ Архимандрит Леонид: *Историческое описание Ставропигиального Воскресенского, Новый Иерусалим именуемого, монастыря*, (w:) „Чтения в Обществе истории и древностей Российских” (dalej: Чтения ОИДР), 1875, кн. 3, отд. I, s. 545-767; *Историческая сведения об Антониевом Сийском монастыре*, сообщил Д. Чл. Макарий, Епископ Архангельский и Холмогорский, (w:) Чтения ОИДР, 1878, кн. 3, s. 1-122; А.В. Горский: *Историческое описание Свято-Троицкия Сергиевы Лавры составленное по рукописным и печатным источникам*, ч. I, (w:) Чтения ОИДР, 1878, кн. 4, s. 1-204.

²⁸ *Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси*, т. 3, Москва 1964.

²⁹ Г.Ф. Миллер: *История Сибири*, Москва-Ленинград 1937, Приложения.

³⁰ А.Н. Пыпин: *История русской этнографии*, т. IV: *Белоруссия и Сибирь*, СПб. 1892, s. 203-210. Jak głosi przekaz wkrótce ów nowo ochrzczony jeniec o imieniu Spirydion, wraz z oddziałami wielkiego księcia moskiewskiego, wyruszył na wyprawę wojenną przeciwko Tatarom i dostał się do niewoli. Chan nie mogąc wybaczyć poddanemu zdrady, kazał powiesić Spirydiona na belce i „strugać” jego ciało nożami. Rodzaj zadanych mu cierpień miał mieć bezpośredni wpływ na nazwisko - Stroganow, noszone już przez jego potomków, zob. И.В. Купцов: *Род Строгановых...*, s. 6.

wzbudziło wątpliwości XIX-wiecznego rosyjskiego historyka Nikołaja Karamzina, który opierając się na informacjach pozostawionych przez Witsena stwierdził, że rodzina ta pochodziła z Nowogrodu³¹. W ten legendarny przekaz nie bardzo wierzyli sami jej członkowie. Rosyjskie pochodzenie rodu szczególnie mocno podkreślał żyjący na przełomie XVIII i XIX w. hrabia Siergiej Grigorjewicz Stroganow, podważając również wcześniejsze badania innego XIX-wiecznego rosyjskiego historyka N. Ustriałowa, określającego Stroganowów mianem „feudalnych baronów”³². Siergiej Grigorjewicz Stroganow stwierdził, że jego ród „zajmował się przemysłem wydobywczym [kopalnianym – P.K.], na początku solnym, a później rudami żelaza”³³. Radziecki historyk A. Wwiedeński, na podstawie analizy porównawczej wielu źródeł ustalił, iż Stroganowowie pochodzili z ziem rozciągających się nad Morzem Białym zwanych Pomorjem³⁴. Według jego badań założycielem rodowego przedsiębiorstwa miał być niejaki Spirydion i wspierający go syn Kuźma żyjący w XIV i XV w., o których działalności niewiele wiadomo³⁵. Więcej informacji zachowało o wnuku Spirydiona – Łuce Kuźmiczu, gospodarującym nad Dwiną (Dźwiną Północną) i posiadającym dom w Moskwie. Łuka Kuźmicz po 1472 r. osiedlił się w słynącej z solowarstwa Soli Wyczegodzkiej i umierając pozostawił cały majątek synowi Fiodorowi³⁶. Potwierdzeniem solowarskiej działalności Stroganowów jest zapis wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla III z 1517 r. dla trzech synów Fiodora Łukicza – Stefana, Osipa (Josifa) i Włodzimierza informujący o nadaniu im włość w postaci „lasu dzikiego i Soli Kaczałowskiej” w powiecie Ustiużskim. Czwarty z synów – Afanasij przeniósł się do Totmy, dając początek tamtejszej linii rodu³⁷. Jednakże największy udział w budowie podstaw potęgi gospodarczej Stroganowów przypadł najmłodszemu z synów Fiodora Łukicza – urodzonemu już po śmierci ojca – Anikijowi zwanemu powszechnie Aniką, który pozostał w Soli Wyczegodzkiej³⁸.

³¹ Н. Карамзин: *История государства Российского*, т. IX, СПб. 1821, Примечания, no. 651, s. 242.

³² Н.Г. Устрялов: *Именитые люди Строгановы...*, s. 16.

³³ Н.М. Кодмаков: *Дом и фамилия графов Строгановых...*, s. 580.

³⁴ А.А. Введенский: *Происхождение Строгановых...*, s. 63-84.

³⁵ А.А. Введенский: *Торговый дом...*, s. 168-169; *tenże*: *Дом Строгановых...*, s. 16; Н.А. Мудрова: *Родительские летописцы строгановых...*, s. 290-296.

³⁶ *Акты социально-экономической истории...*, no. 16, s. 33; А.А. Введенский: *Дом Строгановых...*, s. 16-19.

³⁷ П.Л. Первый период с 1263-1613..., s. 35; Н. Карамзин: *История государства Российского...*, Примечания, no. 651, s. 242; И.В. Купцов: *Род Строгановых...*, s. 13-14; И.М. Кулишер: *История русского народного хозяйства, Челябинск 2004*, s. 386.

³⁸ Н.А. Мудрова: *Родительские летописцы строгановых...*, s. 295; А. Пыпин: *Первые известия о Сибири и русское ее заселение*, [w:] „Вестник Европы”, 1891, август, s. 764-765; В.А.

Począwszy od lat 20. XVI w. Anika znający doskonale arkana pozyskiwania solanki i produkcji soli rozpoczął wieloletni proces polegający na wykupywaniu całych warzeln lub tylko ich wyposażenia od innych drobnych solwczegodzkich przedsiębiorców³⁹. Akcji tej pomogło wydane 24 października 1545 r. rozporządzenie wielkiego księcia moskiewskiego Iwna Wasylewicza (przyszłego cara Iwna IV Groźnego) wzywające wszystkich przemysłowców w Soli Wyczegodzkiej do rozwijania swojej działalności i budowy nowych warzeln⁴⁰. Wkrótce pojawili się tam nowi inwestorzy pragnący zajmować się zyskową produkcją i sprzedażą soli. Jednak ani przedstawiciele klasztoru Sołowieckiego, ani książę Tokmakow nie zdołali „zadomowić się” w Soli Wyczegodzkiej. Anika nie zważając na konkurencję z ich strony nieustannie wzmacniał swoją pozycję na lokalnym rynku producentów soli⁴¹. W 1550 r. otrzymał od zarządzającego tamtejszą gminą W. Drownina „puste miejsce pod warzelnię z ulgami na sześć lat”⁴².

Car Iwan IV Groźny widząc, że Stroganow dobrze prowadzi swoje nieustannie rozrastające się solne przedsiębiorstwo, nie chcąc sprowadzać z zagranicy miedzi potrzebnej do odlewania armat, postanowił powierzyć mu w 1556 r. także prawo do poszukiwania złóż rud tego metalu⁴³. Wkrótce solwczegodzki przedsiębiorca rozpoczął intensywne poszukiwania nowych terenów, gdzie można było zająć się produkcją soli. Według przekazów Izaaka Massy Anika dowiedziawszy się, że nad rzeką Kamą, w okolicach Soli Kamskiej, znajduje się szereg dzikich niezagospodarowanych terenów, wysłał tam swoich ludzi, aby „obejrzel te ziemie i nawiązali przyjazne kontakty z ich mieszkańcami”⁴⁴. Głównym zadaniem, jakie otrzymali ludzie Stroganowa było poszukiwanie występujących tam źródeł solankowych. W przypadku odnalezienia takowych mieli niemal bezpośrednio przystąpić do ich eksploatacji. 4 kwietnia 1558 r. Iwan IV Groźny wydał synowi Aniki – Grigorijowi Anikowiczowi „żałowaną gramotę”, w której oddawał w jego władanie ziemie leżące nad rzeką Kamą i zwalniał go na dwadzieścia lat z daniny i podatków. Grigorij Anikowicz miał zająć się tam karczowaniem lasu, przygotowywaniem pól uprawnych, a przede wszystkim poszukiwaniem podziem-

Широкова: Соляные промыслы России..., s. 48.

³⁹ А.А. Введенский: Дом Строгановых..., s. 86-88; В.А. Широкова: Соляные промыслы России..., s. 48-49.

⁴⁰ И.В. Купцов: Род Строгановых..., s. 14.

⁴¹ И.М. Кулишер: История русского народного хозяйства..., s. 386.

⁴² А.А. Введенский: Дом Строгановых..., s. 88-89.

⁴³ Хронологический реестр..., s. 149; ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 41; Р. Портал: Урал в XVIII веке..., s. 34.

⁴⁴ А. Пыпин: *Первые известия о Сибири*..., s. 765.

nych źródeł solankowych o czym mówił tekst gramoty: „(...) w tym miejscu należy solanek szukać, a gdzie zostaną znalezione, to tam sól ma on warzyć”⁴⁵. W celu ochrony ludzi pracujących przy produkcji soli przed atakami miejscowej ludności, car zezwolił Grigorijowi Anikowiczowi zbudować nad Kamą umocniony gródek strzeżony przez garnizon wyposażony broń palną i artylerię. Tak powstał Kankor (Kangor, Kamgort) – nadkamska siedziba Stroganowów. Władca zezwalając Grigorijowi Anikowiczowi na swobodne gospodarowanie przykazał jednak, aby ten szukając kadry robotniczej do prac w swoim „gospodarstwie” nie przyjmował ludności tiągłej⁴⁶, poddanych z ziem bojarskich oraz „wszelkiego rodzaju” uciekinierów i rozbójników, a przybyszy z rosyjskich miast natychmiast odsyłał z powrotem. Natomiast wszyscy kupcy oraz ludzie zwolnieni od tiągła, którzy przybyliby do jego osady i zajęliby się wydobywaniem solanki i handlem solą, podobnie jak on, mieli zostać zwolnieni z wszelkich podatków na lat dwadzieścia. Z podatków zwolniono także wszystkich kupców przejeżdżających przez osadę, bez względu czy prowadzili tam handel czy nie. W przypadku, kiedy sami Stroganowowie zajęliby się handlem solą z innymi miastami, mieli oni obowiązek pobierać ustalony z tego tytułu podatek i przekazywać go do skarbu państwa. Natomiast, kiedy sól chcieliby kupić carscy wysłannicy przejeżdżający przez osadę, to w ciągu owych dwudziestu lat mieli za nią płacić cenę ustaloną przez tamtejszych handlowców. Ponadto ziemie będące we władaniu Stroganowa zostały wyłączone spod jurysdykcji sądowniczej miejscowych wojewodów⁴⁷.

2 stycznia 1564 r. Iwan IV Groźny przychylił się do prośby Grigorija Anikowicza i zezwolił mu na budowę drugiego silnie umocnionego gródka u ujścia rzeki Jajwy do Kamy zwanego Kergedanem⁴⁸. Gródek ten, który wkrótce stał się centrum administracyjnym stroganowskich wotczyn⁴⁹, z racji swojego położenia na niedostępnym półwyspie przypominającym orli dziób

⁴⁵ Г.Ф. Миллер: *История Сибири...*, Приложения, no. 2, s. 332. Stroganow miał również zajmować się poszukiwaniem rud srebra i ołowiu, którymi wszakże w żaden sposób nie był zainteresowany, zob. P. Портал: *Урал в XVIII веке...*, s. 394-395.

⁴⁶ W XV-XVIII w. w Rosji mianem tiągła określone były wszystkie powinności świadczone w naturze i pieniądzu przez chłopów i ludność posiadzką (miejską) na rzecz państwa.

⁴⁷ Г.Ф. Миллер: *История Сибири...*, Приложения, no. 2, s. 333; ДАИ, т. I, no. 119, s. 173; С.М. Соловьев: *История России...*, кн. III, т. 6, Москва 1989, s. 666-667; А.А. Азјатин, М.І. Біеіов, N.A. Gwozdziecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew, R.L. Jugaj: *Historia poznania radzieckiej Azji*, Warszawa 1979, s. 317; Н. Шляков: *Ермак Тимофеевич летом 1581 года*, [w:] „Журнал Министерства Народного Просвещения” (dalej: ЖМНП), ч. СССХХХVI, 1901, июль, s. 41; К. Валишевский: *Иван Грозный*, Москва 1989, s. 370; J. Forsyth: *A history of the peoples of Siberia. Russia's north Asian colony 1581-1990*, Cambridge [New York-Port Chester-Melbourne-Sydney] 1992, s. 29.

⁴⁸ Nazwa Kergedan w języku miejscowych ludów oznaczała „gródek u ujścia rzeki”.

⁴⁹ Wotczyny były dobrami alodialnymi, w odróżnieniu od pomieści będących dobrami beneficjalnymi, otrzymywanymi za pełnienie służby.

otrzymała nazwę Orzeł-Gródek. Car wyraził zgodę na budowę tam twierdzy (ostrogu), gdyż Stroganowowie penetrujący tereny nad brzegami Kamy „solanki znaleźli i warzelnie chcą stawiać i sól warzyć, a tu bez gródka ludziom żyć nie sposób”⁵⁰. Iwan IV Groźny podobnie jak poprzednio zezwalał na rozpoczęcie kolonizacji i zwalniał Grigorija Anikowicza na dwadzieścia lat z danin i obciążeń fiskalnych na rzecz państwa oraz wyłączał jego ziemie spod jurysdykcji sądowniczej namiestników permskich⁵¹. Dwa lata później, kiedy władca przystąpił do rozprawy z mającą mu zagrażać opozycją bojarską, cały kraj został podzielony na dwie części – opróczninę składającą się z wybranych ziem podlegającą wyłącznie carowi i ziemszczyznę – pozostającą pod władzą rządu, zapobiegliwi Stroganowowie zadbali, aby ich ziemie znalazły się w składzie tej pierwszej⁵².

Prowadzona przez Stroganowów kolonizacja ziem położonych nad Kamą musiała w ciągu zaledwie dziesięciu lat nabrać znacznego tempa, skoro 25 marca 1568 r. Iwan IV Groźny wydał „żałowaną gramotę” bratu Grigorija – Jakowowi Anikowiczowi gwarantującą szereg ulg finansowych, sądowniczych i handlowych dla jego warzelni nad rzeką Czusową. Car, podobnie jak to miało miejsce w 1558 r., zezwolił mu na budowę gródka i obsadzenie go garnizonem wojskowym w pobliżu miejsc gdzie zajmowano się produkcją soli. W dokumencie powtórzono również treści związane z zagospodarowaniem przekazanego terenu i nieopodatkowanym handlem solą w nowym miejscu. Jedyną różnicą było zwolnienie Stroganowa z daniny i podatków jedynie na dziesięć lat⁵³. Warto przy tym zauważyć, iż Stroganowowie ściągali na swoje ziemie najlepszych „specjalistów solowarskich” – mistrzów znających się na głębień studni solankowych i mistrzów warzelniczych umiejących kierować pracą załóg zatrudnionych w warzelniach – z jednego z najstarszych ruskich centrów solowarstwa jakim była Stara Russa⁵⁴.

We wrześniu 1569 r. zmarł Anika Fiodorowicz a pozostawiony przez niego majątek przeszedł w ręce jego trzech synów – Jakowa, Grigorija i Siemiona. Jaką liczbę studni solankowych oraz warzelni produkujących sól pozostawił po sobie, tego nie udało się dotąd ustalić. A. Wwiedeński całkowicie odrzuca pojawiające się w latopisach i opracowaniach historycznych informacje,

⁵⁰ ДАИ, т. I, no. 117, s. 170.

⁵¹ Tamże, s. 169-171.

⁵² Tamże, no. 118, s. 172; Н. Шляков: Ермак Тимофеевич..., s. 42.

⁵³ Г.Ф. Миллер: *История Сибири...*, Приложения, no. 3, s. 335-337; ДАИ, т. I, no. 119, s. 172-175; ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 57-69; ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 57-69; Р. Портал: Урал в XVIII веке..., s. 31.

⁵⁴ ААЭ, т. III, no. 143; *Русская Историческая Библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, т. V, СПб. 1878, s. 14, 31-32.

iż po zmarłym pozostało od 30 do 90 warzeln i opierając się na zapisach źródłowych późniejszego podziału dóbr Stroganowów z grudnia 1577 r. podaje, że warzeln wraz „z pełnym osprzętem” było zaledwie 10⁵⁵. Przejęte po ojcu dobra znalazły się we wspólnym władaniu braci, chociaż Jakow Anikowicz osiadł w założonym przez siebie w 1570 r. Niżnym-Czusowskim Gródku nad rzeką Czusową (około 100 wiorst od ujścia Czusowy do Kamy)⁵⁶. Ten trzeci z kolei nadkamski gródek Stroganowów dzięki zwolnieniu z daniny i świadczeń pieniężnych rzecz państwa, stał się wkrótce ważnym ośrodkiem warzelniczym, gdzie ściągali kupcy, aby zaopatrzyć się w sól po korzystnej dla siebie cenie⁵⁷. Wkrótce w górnym biegu Czusowej ludzie Stroganowów odkryli nowe źródła solankowe i dla uruchomionych tam warzeln oparciem stał się założony w ich pobliżu Wierchni-Czusowski Gródek⁵⁸.

Dynamicznie rozrastające się zakłady warzelnicze Stroganowów, zarówno nad Kamą jak i Czusową, narażone były na nieustanne ataki ze strony miejscowej ludności. W 1572 r. ich posiadłości zostały poważnie zagrożone zbrojnym wystąpieniem Czeremisów, Ostiaków, Baszkirów i Buinców. Iwan IV Groźny zaniepokojony donieseniami znad wschodnich rubieży państwa jeszcze w tym samym roku wystosował do Grigorija i Jakowa Anikowiczów gramotę z poleceniem wysłania swoich ludzi przeciwko buntownikom⁵⁹. W maju 1574 r. Stroganowowie uzyskali od cara potwierdzenie poprzednich nadań i otrzymali prawo zagospodarowania ziem leżących już za Uralem – dorzecza Tobołu, z możliwością dalszej ekspansji w kierunku rzek Irtysz i Ob⁶⁰. Władze nie będąc w stanie skutecznie zabezpieczyć wschodnich granic państwa przed niszczącymi najazdami Tatarów syberyjskich scedowały ich obronę właśnie na Stroganowów, posiadających w tym regionie ogromne włości ziemskie. Zauważyć wszakże należy, iż władca pozwolił Stroganowom podjąć eksploatację ziem, które de facto znajdowały się pod zwierzchnością chana Tatarów syberyjskich Kuczuma⁶¹. Jak zauważył Siergiej Bachruszyn w

⁵⁵ А.А. Введенский: Аника Строганов..., s. 97, 106.

⁵⁶ Do XVIII w. w Rosji funkcjonowały dwa rodzaje wiorst: tzw. miernicza = 1000 sążni = 2160 m i tzw. drogowa = 500 sążniom = 1080 m. Wszystkie pomiary ziemi prowadzone w dobrach Stroganowów dokonywano przy pomocy wiorsty drogowej, zob. Е.И. Каменцева, Н.В. Устюгов: *Русская метрология...*, s. 88.

⁵⁷ ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 60.

⁵⁸ С.В. Бахрушин: *Научные труды. Избранные работы по истории Сибири XVI-XVII вв.*, т. III, ч. 1, Москва 1955, s. 100.

⁵⁹ ДАИ, т. I, но. 120, s. 175-176; А. Дмитриев: *Роль Строгановых в покорении Сибири*. (Новый пресмотр Сибирского вопроса), (w:) ЖМНП, ч. СССХСІ, 1894, январь, s. 11-12.

⁶⁰ Г.Ф. Миллер: *История Сибири...*, Приложение, но. 5, s. 339-341; ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 74; С.В. Бахрушин: *Научные труды...*, s. 96.

⁶¹ А. Дмитриев: *Роль Строгановых в покорении Сибири...*, s. 15-21.

2. poł. XVI w. w drodze na Syberię „wyrosła obszerna feudalna wotczyna, praktycznie niezależna od władzy miejscowych wojewodów, małe pograniczne państwo, którego właściciele posiadali w swoich rękach tak ekonomiczne jak i polityczne prawa na zajmowanym przez siebie terytorium”⁶².

We wrześniu 1577 r. roku zmarł Jakow, a niemal dwa miesiące po nim jego brat Grigorij Anikowicz. 6 grudnia 1577 r. pozostały przy życiu ich młodszy brat Siemion i synowie zmarłych – Maksym Jakowlewicz i Nikita Grigorjewicz dokonali polubownego podziału rodzinnego majątku – statków przeznaczonych do transportu soli, dworów-składów towarów (m.in. soli) znajdujących się w Moskwie, Kałudze, Perejasławlu-Zaleskim, Riazaniu, Wielkim Ustiugu, Kołomnie i Wołogdzie⁶³. Niemal rok później, 5 grudnia 1578 r., ci sami Stroganowowie rozdzielili równo pomiędzy siebie sól znajdującą się w składach w Perejasławlu-Zaleskim i Kołomnie⁶⁴. W 1579 r. krewniacy dokonali kolejnego spisu i podziału całego pozostałego ruchomego i nieruchomego majątku rodowego znajdującego się zarówno w Wielkiej Permi jak i w Soli Wyczegodzkiej, z tym jednak zastrzeżeniem, że Siemion Anikowicz i Maksym Jakowlewicz mieli gospodarować nadal wspólnie, a Nikita Grigorjewicz osobno. Ostatecznie w wyniku podziału Maksymowi i Siemionowi przypadł w udziale Niżny-Czusowski Gródek i okoliczne miejscowości oraz wotczyny wzdłuż brzegów Kamy, Czusowej, Sośwy i Łośwy z działającymi tam warzelniami oraz wotczyna i „niewielki solny przemysł” w Soli Kamskiej, a przy Nikicie pozostał Orzeł-Gródek wraz z okolicą i tamtejsze warzelnie. S. Bachruszyn na podstawie materiału źródłowego informuje o 13 warzelniach – 7 działających (z panwiami) i 6 nieczynnych (bez panwi) przejętych przez samego Nikitę⁶⁵. A. Wwiedeński opierając się na zapisie dotyczącym podziału z 1578 r. podaje, że po Anice Fiodorowiczu pozostały także warzelnie daleko na północy w Kole. Zakłady te w 1579 r. zostały przekazane przez Siemiona Anikowicza na rzecz tamtejszego klasztoru Pieczengskiego w zamian za wieczyste modlitwy za spokój dusz świętej pamięci rodziców i przedstawiciele całego rodu. Siemion oddając warzelnie zakonnikom zabrał z nich żelazne panwie będące najcenniejszymi elementami ich wyposażenia⁶⁶. N. Ustiugow wylicza, że w 1579 r. wszyscy Stroganowowie w powiecie Solikamskim posiadali 27 warzeln, z których tylko 14 było czynnych. Najwięcej z nich, bo

⁶² С.В. Бахрушин: *Научные труды...*, s. 97.

⁶³ И.В. Купцов: *Род Строгановых...*, s. 29; А.А. Введенский: *Аника Строганов...*, s. 100, 105-106; tenże: *Торговый дом...*, s. 95-97; tenże: *Значение Вологды...*, s. 30-49. Do Kaługi, będącej wówczas ważnym punktem handlowym, trafiała rosyjska sól, która szła następnie na rynek litewski.

⁶⁴ А.А. Введенский: *Торговый дом...*, s. 98-99.

⁶⁵ ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 81-82; С.В. Бахрушин: *Научные труды...*, s. 98.

⁶⁶ А.А. Введенский: *Аника Строганов...*, s. 100.

aż 13 zlokalizowanych w Orzeł-Gródku (na prawym brzegu Kamy) należało do Nikity Grigorjewicza. Pozostałe będące we wspólnym władaniu Siemiona Anikowicza i Maksyma Jakowlewicza znajdowały się nad Czusową⁶⁷.

Sąsiedztwo Chanatu syberyjskiego było niezwykle uciążliwe dla Stroganowów, a podległa im ludność pracująca w warzelniach nad Kamą i Czusową padała ofiarą częstych najazdów tatarskich. Rodzina również nie zawsze stawiała wspólnie do walki z Tatarami. Świadczy o tym gramota Iwana IV Groźnego z 6 listopada 1581 r. skierowana do Nikity Grigorjewicza, nakazująca wysłać mu zbrojnych ludzi na pomoc krewniakom – Siemionowi Anikowiczowi i Maksymowi Grigorjewiczowi, których dobra w lipcu tego samego roku zostały najebrane przez plemiona Wogułów uznających zwierzchność chana Kuczuma⁶⁸. Najprawdopodobniej w tym samym roku na podbój ziem leżących za Uralem pociągnął kozacki oddział w sile około 800 ludzi dowodzony przez atamana Jermaka Timofiejewicza, wyekwipowany w broń palną, żywność i łodzie przez Stroganowów⁶⁹. Obowiązek wystawiania zbrojnych oddziałów ruszających za Ural lub broniących wschodnich rubieży państwa przed atakiem ze strony Tatarów syberyjski niemal do końca XVI w. spoczywał właśnie na barkach solnych przedsiębiorców – Maksyma Jakowlewicza i Nikity Grigorjewicza. Z czasem ciężar związany dalszą ekspansją w kierunku Syberii wzięło na siebie państwo, zaś Stroganowowie mogli skupić wysiłki na zagospodarowywaniu swoich włości w dorzeczach Kamy i Czusowej⁷⁰.

W 1586 r. w Soli Wyczegodzkiej został zabity przez mieszkańców posadu⁷¹ Siemion Anikowicz, a pozostawiony przez niego majątek przeszedł początkowo w ręce jego żony Eudoksji, a następnie synów – Andrzeja i Piotra. W kolejnych latach bracia gospodarowali nadal w Soli Wyczegodzkiej zajmując się prowadzeniem pozostawionych przez ojca warzelnii, lecz we wszystkich kwestiach związanych ze zbytem soli występowali wspólnie z in-

⁶⁷ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 123-124.

⁶⁸ Г.Ф. Миллер: *История Сибири...*, Приложения, no. 6, s. 341-342; ДАИ, т. I, no. 126, s. 182-183; ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 95-96; Н. Шляков: *Ермак Тимофеевич...*, s. 42.

⁶⁹ Z. Łukawski: *Historia Syberii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1981, s. 56-60; С.В. Бахрушин: *Научные труды...*, s. 141; А. Пыпин: *Первые известия о Сибири...*, s. 766. Por. z: ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 74-81, 91; В.В. Похлѣбкин: *Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII-XVI вв, 1238-1598 гг. (От битвы на р. Сить до покорения Стбири)*, Москва 2000, s. 155-156.

⁷⁰ ДАИ, т. I, no. 128, s. 184-185; no. 138, s. 320-231; *Хронологический реестр...*, s. 153.

⁷¹ Miasto składało się z części warownej („gorod”), w której mieściły się urzędy administracyjne, dwory okolicznych właścicieli ziemskich i cerkwie, oraz z posadu rozciągającego się poza umocnieniami, który stanowił ośrodek rzemiosła i handlu.

nymi członkami rodziny⁷².

W 1591 r. car Fiodor Iwanowicz potwierdził zapisy dane przez swojego ojca Nikicie Grigorjewiczowi odnośnie władania Orzeł-Gródkiem i tamtejszymi warzelniami jako wotczyną⁷³. W 1597 r. Nikita otrzymał od cara gramotę zezwalającą na zagospodarowanie ziem położonych po obu stronach dolnego biegu Kamy. Władca zwalniając Stroganowa ze świadczeń finansowych na rzecz skarbu na piętnaście lat, nakazał mu zbudować tam umocniony gródek, rozpocząć uprawę ziemi oraz budować warzelnie wszędzie, gdzie tylko znajdują się podziemne źródła solanki⁷⁴.

Warto nadmienić, iż władze państwowe widząc znaczne wpływy finansowe osiągane przez Stroganowów z tytułu produkcji i sprzedaży soli, na przełomie XVI i XVII w. także podjęły próby stworzenia własnego (skarbowego) przedsiębiorstwa warzelniczego w województwie Wierchoturskim. W marcu 1600 r. warzycz Woroszyłko Wasiliew wspólnie ze „specjalistami solowarskimi” – mistrzem głębienia studni solankowych i mistrzem panwiowym, dokonali rozpoznania solnych źródeł nad rzeką Nieglą (dopływem Sośwy). W zaskakująco szybkim tempie zgłębiono tam 4 studnie solankowe i zbudowano warzelnię. Z treści carskiej gramoty skierowanej do wojewody wierchoturskiego księcia Matwieja Lwowa i „głowy” (urzędnika) Ugrima Nowosilcowa wynika, że w 1601 r. nad Nieglą wywarzono łącznie 700 pudów soli (1 pud = 16,38 kg) – 387 pudów od 27 maja do 3 lipca oraz 313 pudów od 15 kwietnia do 8 lipca. Prace warzelnicze nad Nieglą musiano wkrótce przerwać z uwagi na brak robotników odpowiedzialnych za wyręb i dostarczanie materiału opałowego (drwali i woźniców). Blisko 200 robotników skierowanych nad Nieglę przez wojewodę wierchoturskiego nigdy tam nie dotarło, gdyż uciekło korzystając z niedopatrzania urzędników, którzy nie sporządzili ich imiennego spisu. Całe przedsięwzięcie związane uruchomieniem warzelni skarbowych w latach 1600-01 zamknęło się w kwocie 64 rubli 14 altynów i 2 dieńgom⁷⁵, nie licząc kosztów przeznaczonych na zakup zapasów żywności dla wszystkich tam pracujących. Ostatecznie okazało się, że koszty produkcji znacznie przekraczały zysk ze sprzedanej soli. Głównym winowajcą okazał się odpowiedzialny za całe przedsięwzięcie Ugrim Nowosilcow. Zdaniem cara zaniechał on eksploatacji lepszych źródeł znajdujących

⁷² И.В. Купцов: Род Строгановых..., s. 20, 34-42.

⁷³ ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 114; *Хронологический реестр...*, s. 153.

⁷⁴ ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 121; ПЛ. Второй период с 1613-1645..., s. 448; *Хронологический реестр...*, s. 154.

⁷⁵ Rubel moskiewski = 2 połtinom = 10 grzywnom = 33 altynom i 2 dieńgom = 200 dieńgom; 1 grzywna = 3 altynom i 2 dieńgom = 20 dieńgom; 1 altyn = 6 dieńgom.

się nad rzeczką Pokczynką (Poczynką) oddaloną 10 wiorst od Pełymu⁷⁶.

Przełomem w warzelniczej działalności rodziny Stroganowów było przeniesienie przez Nikitę Grigorjewicza w poł. 1. dziesięciolecia XVII w. produkcji soli z Orzeł-Gródka do oddalonego od niego zaledwie 10 wiorst Nowego Usolia. Wpływ na tę decyzję miały dwa czynniki – bezpośrednie zagrożenie dotychczasowych warzelnii przez wody Kamy i znacznie lepsza jakość podziemnych źródeł solankowych w nowym miejscu. Wkrótce Nowe Usolie stało się kolejną siedzibą rodu Stroganowów i zmieniło się w kluczowy ośrodek warzelniczy⁷⁷.

Stroganowowie prowadząc zyskowny handel solą bardzo często napotykali na wiele utrudnień i nadużyć, głównie natury finansowej, ze strony urzędników państwowych. W związku z tym car Dymitr Samozwaniec I 13 lutego 1606 r. w odpowiedzi na suplikę Maksyma Jakowlewicza, Nikity Grigorjewicza, Andrzeja i Piotra Siemionowiczów wydał gramotę nakazując celnikom i przysięgłym w Kołomnie i Kaszyrze, aby dostarczoną tam przez Stroganowów sól ważyli i zapisywali w księgach oraz wydawali odpowiednie „kwity”, na podstawie których miano przyjmować od nich podatki do skarbu⁷⁸.

W 1619 r. nie pozostawiwszy po sobie męskiego potomka zmarł Nikita Grigorjewicz, a cały jego majątek przeszedł we władanie krewnych – Andrzeja i Piotra Siemionowiczów oraz Iwana i Maksyma Maksymowiczów. Główne zyski z produkcji soli spadkobiercy czerpali z 8 warzelnii (5 działających i 3 pustych) znajdujących się w Nowym Usoliu (w Orzeł-Gródku czynna była tylko 1 warzelnia). Władający Wierchnim-Czusowskim Gródkiem Iwan i Maksym Maksymowiczowie dysponowali tam 3 działającymi i 3 pustymi warzelniami oraz 2 działającymi warzelniami w Jajwieńskim Ostrożku. Z kolei Piotr i Andrzej Siemionowiczowie w Niżnym-Czusowskim Gródku posiadali 6 warzelniami, z których 2 stały puste⁷⁹. Na początku 1626 r. doszło do pierwszego podziału nowousolskiego przedsiębiorstwa warzelniczego Stroganowów (Orzeł-Gródek nadal pozostawał we wspólnym władaniu). Zgodnie z ustaleniami każdy z członków rodziny otrzymał po 2 tamtejsze

⁷⁶ АИ, т. II, СПб. 1841, но. 39, с. 53-54; ПЛ. Первый период с 1263-1613..., с. 147-150. Na początku XVIII w. podjęto ponowną próbę uruchomienia tam warzelnii, lecz z uwagi na słabą jakość solanki i szary kolor wywarzanej soli produkcję przerwano. Niepowodzeniem zakończyły się także starania solikamskich przedsiębiorców, którzy pomimo zgłębienia studni na 25 sążni, musieli zrezygnować z wydobycia solanki.

⁷⁷ ПЛ. Первый период с 1263-1613..., с. 173; Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, с. 124; Л.А. Константинова: *Соль земли Пермской...*, passim.

⁷⁸ *Хронологический реестр...*, с. 154.

⁷⁹ ПЛ. Четвертый период с 1676-1682..., с. 114, 140, 156, 172-173; Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, с. 124.

warzelnie wraz ze składami solnymi lub miejscami pod ich budowę. Rozdzielono także pomiędzy siebie pracowników, tak iż u każdego było po jednym warzyczu, podwarzyczu i robotniku pomagającym w pracach przy warzeniu soli (tzw. „nalewaczu solanki”). W kwietniu 1627 r. zmarł Maksym Maksymowicz, który nie pozostawił po sobie męskiego potomka i Stroganowowie zostali zmuszeni do dokonania ponownego podziału majątku – tym razem już całego – odziedziczonego po Nikicie Grigorjewiczu⁸⁰. Podział owych włości pomiędzy Andrzeja i Piotra Siemionowiczowów i Iwana Maksymowicza odbył się pod koniec stycznia 1629 r., kiedy dokonano drobiazgowego oszacowania wszystkich nieruchomości i ruchomości znajdujących się w Soli Wyczegodzkiej oraz w powiatach – Solikamskim i Ustiużskim⁸¹. Każdy z wymienionych otrzymał trzecią część Orzeł-Gródka i znajdującej się obok slobody (osiedla) oraz określony nadział ziemi rozciągającej się dokoła niego. Pozostałe ziemie powyżej i poniżej Orzeł-Gródka należące niegdyś do Nikity Grigorjewicza, na których znajdowały się studnie solankowe i podziemne źródła solanki miały nadal pozostawać we wspólnym władaniu, co potwierdzał następujący zapis: „(...) a jeśli zechcemy, wszyscy razem, na wspólnej ziemi głębić studnie, to mamy to robić wszyscy razem, a jeśli Bóg pozwoli i natrafimy na solankę, mamy ją wydobywać wszyscy razem, i pieniądze na głębenie studni mamy dawać [każdy – P.K.] po trzeciej części, i zysk także z tej studni wszystkim nam trzem równo [dzielić – P.K.] na trzy części”⁸². W myśl zapisu każdy ze Stroganowów miał prawo postawić na przydzielonej sobie ziemi warzelnie i korzystać z pozostających we wspólnym władaniu studni solankowych w Orzeł-Gródku, z zastrzeżeniem wniesienia od tego opłaty. Studnie można było im głębić jedynie na swoim terenie. Na trzy części rozdzielono również chłopów z pobliskiej slobody, przy czym mieszkającego tam specjalistę zajmującego się wyrobem panwi Denisa Barana „przypisano” Iwanowi Maksymowiczowi. Równie precyzyjnie opisano podział stworzonego przez Nikitę Grigorjewicza doskonale funkcjonującego przedsiębiorstwa warzelniczego w pobliskim Nowym Usoliu. Piotr i Andrzej przeszli – po połowie – znajdującą się tam rezydencję (pałac), zaś Iwan otrzymał „dwór kowalski” (kuźnię). Położone w górnym biegu rzeki Kamy nowousolskie warzelnie w liczbie 8 rozdzielono w następujący sposób: Iwan otrzymał 3 warzelnie – pierwszą (nieczynną), piątą i szóstą oraz znajdujący się przy nich „dwór warzelniczy”; Andrzejowi przypadła druga (nieczynna), siódma i ósma wraz z „dworem warzelniczym”, zaś Piotr objął 2 pozostałe

⁸⁰ А.А. Введенский: *Торговый дом...*, s. 50-51; И.В. Купцов: *Род Строгановых...*, s. 48-49.

⁸¹ *ДАИ, т. II*, no. 56, s. 89-113.

⁸² *Tamże*, s. 90-92.

– trzecią i czwartą, także z „dworem warzelniczym” i miejscem warzelniczym pod budowę nowej warzelni. Dodatkowo w rękach ostatniego ze Stroganowów znalazła się nieczynna warzelnia w Orzeł-gródki. Iwan i Andrzej otrzymali również składy solne i tzw. „szopy solne”, zaś Piotr jedynie miejsce pod budowę składu solnego. Sporo miejsca w dokumencie poświęcono kwestiom związanym z załadunkiem soli na statki, który miał się odbywać w taki sposób, aby nie powodował utrudnień żadnemu z krewnych. Głównie chodziło o to, by przed składami solnymi zlokalizowanymi nad brzegiem Kamy nie znajdowały się „cudze” statki uniemożliwiające swobodny załadunek. Osobny zapis regulował sprawy związane z dostarczaniem drewna opałowego do warzelni. Latem miano prowadzić wyrąb zarówno w lasach należących do poszczególnych udziałowców jak i na obszarach gospodarowanych wspólnie, zaś zimą jedynie we własnych lasach. We wspólnym władaniu Piotra, Andrzeja i Iwana pozostawało 5 studni solankowych: Dorogusza, Złotucha, Bieriegowa, Wielikodenna i Kastiucha, z których każdy miał prawo wydobywać należną sobie trzecią część solanki. Aby żaden z nich nie był poszkodowany, ustalono następujący sposób korzystania ze wszystkich 5 studni: z Doroguszy i Złotuchy miano łać solankę po równo do warzeni wszystkich trzech udziałowców, natomiast solanka z pozostałych trzech studni miała także trafiać do ich warzelni, przy czym każdy z nich co tydzień miał korzystać z innej studni. Istniała również możliwość głębienia studni na własną rękę, lecz jedynie na swoje ziemi lub ewentualnie na ziemi wspólnej za wyjątkiem jezior, błot, rzeczek i „suchych miejsc”. W przypadku kiedy ktoś podjął się głębienia poza wyznaczoną w dokumencie granicą, nawet na swoim terenie, to studnia stawała się własnością wszystkich trzech udziałowców, z tym jednak zastrzeżeniem, że ten kto chciałby z niej korzystać winien pokryć część kosztów związanych z jej uruchomieniem. Podobnie jak w przypadku Orzeł-Gródki tak i w Nowym Usoliu nastąpił podział kadry obsługującej całe przedsiębiorstwo. Spośród nowousolskich specjalistów warzelniczych – podwarzyczy, u Andrzeja znalazł się Anania, a u Iwana Jarka⁸³.

Wkrótce po dokonaniu podziału majątku przyszło Stroganowom wykazać się rodzinną solidarnością, gdyż nieumiejętnie gospodarujący swoimi włościami Iwan Maksymowicz padł ofiarą nieuczciwej polityki ze strony innych wielkich przedsiębiorców handlowych pragnących przejąć jego solne przedsiębiorstwo. Dochodowe zakłady Stroganowów znalazły się w polu zain-

⁸³ Tamże, s. 94, 103-108, 111. Oprócz składów solnych każdy ze Stroganowów otrzymał po 1 „szopie solnej”. Iwan Maksymowicz „przejął” również warzycza z Nowego Usolia Iwana Czugaja.

teresowania „gości” (grupy najbogatszych kupców) – Grigorija Nikitnikowa i Wasyla Szorina oraz przedstawiciela sotni gościnnej Jakima Patokina, którzy znaczne środki finansowe uzyskane z handlu pragnęli zainwestować w przemysł warzelniczy. Stosowna ku temu okazja nadarzyła się podczas wojny z Polską w latach 1632-34, kiedy car Michał Romanow potrzebując pieniędzy na finansowanie działań wojennych ogłosił na rok 1633/1634 nadzwyczajny podatek „piątego grosza”. Odpowiedzialność za jego wyznaczenie w Wielkiej Perмии znalazła się w gestii Wasyla Szorina i Jakima Patokina. Obydwaj urzędnicy „obłożyli” wówczas ogromnym podatkiem właśnie dobra Iwana. Według świadectw jego syna Daniły miał on wynosić aż 30 450 rubli. Szorin i Patokin wiedząc o trudnościach Iwana specjalnie zawyżyli sumę podatku, by następnie przyjść mu z „pomocą finansową”. Przedstawiona przez nich oferta zakładała zakup 100 000 pudów soli produkowanej w jego czusowskiej wotczynie w latach 1634-35 w cenie 1 altyna (3 kopiejek) za 1 pud przy dokonaniu płatności z góry. Obowiązkiem Stroganowa było dostarczenie 50 000 pudów na wiosnę 1635 r. i drugie tyle wiosną roku następnego. Iwan nie wywiązał się z ustalonego kontraktu i w pierwszym terminie dostarczył tylko 46 246 i 1/2 puda i jeszcze tego samego roku w rozliczenie drugiego terminu 46 214 pudów, co razem dało 92 460 i 1/2 puda. Szorin i Patokin uznali, że otrzymali jedynie 91 578 pudów. Oprócz tego Iwan w ramach pobranej zaliczki sprzedał im 7000 pudów soli z jajwieńskich warzeln po 9 denieg (4,5 kopiejki) za 1 pud. Jednakże podstawowy warunek kontraktu nie został wypełniony, a sam Stroganow tłumaczył się zbyt małą liczbą ludzi zatrudnionych w swoich warzelnjach. Jeszcze tego samego roku Szorin i Patokin zawarli z Iwanem nową umowę przewidującą wypłacenie mu zaliczki pieniężnej na poczet dostarczenia 26 000 pudów soli, z zastrzeżeniem, iż 12 000 pudów wyprodukowanych w czusowskich zakładach miał im oddać bezpłatnie jako rekompensatę za brakujące 8000 pudów z rozliczenia poprzedniego kontraktu. Pozostałe 14 000 pudów na koszt Stroganowa miało zostać dostarczone do składów solnych w Kazaniu, w zamian za niewywiązanie się z dostarczenia 7000 pudów soli z warzeln jajwieńskich. Termin wypełnienia umowy mijiał wiosną 1636 r. Do porozumienia dodano klauzulę zakładającą wypłatę przez Iwana odszkodowania w wysokości 3000 rubli w razie niewywiązania się z umowy, zaś zabezpieczeniem kredytu była jego jajwieńska wotczyna. Wiosną 1636 r. do Kazania dotarło 10 955 pudów soli, a kolejne 12 000 wysłano do urzędników Szorina i Patokina, pracujących w czusowskich wotczynach swych mocodawców. Drugi z transportów nie został jednak odebrany, gdyż jak tłumaczyli się ludzie Szorina i Patokina nie mieli ku temu żadnych wytycznych od swoich mocodawców. Iwan obawiając się utraty swoich włości

nad Jajwą znalazł nowego kredytodawcę w osobie „gościa” Grigorija Nikitnikowa, z którym w listopadzie 1638 r. zawarł kontrakt na dostarczenie 12 000 sapców⁸⁴ soli (72 000 pudów) z nowousolskich warzeln po 2 grzywny (20 kopiejek) za sapiec, inkasując z góry 2400 rubli. Towar miał zaś być dostarczony Nikitnikowi do Nowego Usolia wiosną roku 1637. Odszkodowanie za niewypełnienie warunków umowy przewidywało wypłacenie przez Iwana Maksymowicza podwójnej stawki za niedostarczoną sól. Zabezpieczeniem wykonalności umowy była część Nowego Usolia i ziemie rozciągające się w dolnym biegu Kamy (oprócz warzeln czusowskich). Jeszcze przed zawarciem umowy, wiosną 1636 r., Iwan zaciągnął u Nikitnikowa pożyczkę w wysokości 1300 rubli z terminem spłaty do wiosny roku przyszłego, zaś dnia 25 marca 1637 r. zastawił Szorinowi i Patokinowi swoją czusowską wotczynę, w której było „6 warzeln z panwiami, ze studniami [solankowymi – P.K.] i składami [solnymi – P.K.]”⁸⁵. Błędne decyzje finansowe Iwana doprowadziły do tego, iż wszystkie posiadane przez niego warzelnie w liczbie 13 – 5 w Nowym Usoliu, 6 w Wierchnim-Czusowskim Gródku i 2 nad Jajwą – w skutek zastawienia znalazły się w obcych rękach. Przedsiębiorstwa – jajwieńskie i czusowskie przejęli Szorin i Patokin, a nowousolskie warzelnie trafiły do Nikitnikowa. Łączna suma zadłużenia Stroganowa zamykała się w kwocie 22 106 rubli 5 ałtynów 2 dieńgi. Wkrótce okazało się, że nie jest on w stanie poradzić sobie ze spłatą owych długów. Kredytodawcy widząc te problemy zaproponowali, że odkupią od niego trzecią część wotczyn odziedziczonych po Nikicie Grigoriewiczu w Orzeł-Gródku, Nowym Usoliu oraz Oczerski Ostrożek. Nikitnikow oferował kwotę w wysokości 90 000 rubli. Natomiast Szorin i Patokin zamierzali odkupić od Iwana pas ziemi nad brzegiem Kamy w Nowym Usoliu długości 2000 i szerokości 30 sążni, oferując 30 000 rubli (początkowo tylko 15 000). Stroganow zmuszony był przyjąć ofertę Nikitnikowa, gdyż tylko ona dawała możliwość spłaty wszystkich długów, a „zaoszczędzona” reszta pieniędzy mogła być przeznaczona na utrzymanie produkcji w pozostałych warzelniach.

Kiedy już się wydawało, że część staroganowskich dóbr zostanie przejęta przez innych przedsiębiorców, w błędną politykę finansową krewniaka wmieszali się Andrzej i Piotr Siemionowiczowie twierdząc, iż ziemie jakie zamierzał sprzedać są częścią majątku rodzowego, który w żaden sposób nie może ulec rozproszeniu. Bracia zaproponowali Iwanowi Maksymowiczowi, że spłacą za niego wszystkie długi, zatrzymując jednak w zamian część jego

⁸⁴ 1 sapiec=6 pudów.

⁸⁵ ПЛ. Второй период с 1613-1645..., s. 399-403; Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 127.

majątku. Specjalna komisja z udziałem przyjaciół Andrzeja i Piotra Stroganowów wyceniła majątek mający trafić do kredytobiorców na 14 917 rubli 11 altynów. Strona przeciwna nie została dopuszczona do wyceny, podczas której celowo pominięto szereg gruntów. Andrzej i Piotr spłacili całość długów Iwana – 22 106 rubli 5 altynów 2 dieńgi, przejmując jednocześnie należące do niego wotczyny. Majątek z uwagi na „pokrewieństwo” i „miłość” rodzinną został następnie przekazany przez braci w ręce syna Iwana – Daniły. Ostatni otrzymał od krewnych „na wieczne władanie” Wierchni-Czusowski Gródek, Jajwę i slobodkę Słudka „ze wszystkim co się tam znajdowało”. Orzeł-Gródek, Nowe Usolie i Oczerski Ostrożek pozostawiono Iwanowi i jego synowi na dwa lata (do 1640 r.), po czym dobra te przechodziły na własność Andrzeja i Piotra i ich potomków w zamian za spłatę wspomnianego zadłużenia. Operacja spłaty długów i przejścia ziemi została potwierdzona przez cara specjalną gramotą wydaną 28 maja 1641 r.⁸⁶. Trzy lata później, w 1644 r., zmarł Iwan Maksymowicz, a zarząd nad jego uszczuplonym gospodarstwem przejął syn Daniło, który okazał się być najbardziej przedsiębiorczym producentem solnym poł. XVII stulecia. Natomiast pod koniec lat 40. XVII w. ze starszego pokolenia rodziny Stroganowów przy życiu został jedynie Andrzej Siemionowicz, zaś wotczyny Piotra Siemionowicza objął jego syn Fiodor⁸⁷.

Według spisów dokonanych przez wojewodę solikamskiego Prokopija Jelizarowa w latach 1646-47 wszyscy Stroganowowie dysponowali 31 warzelniami w powiecie Solikamskim: Andrzej Siemionowicz i jego syn Dymitr posiadali 10 warzelnii – 7 w Nowym Usolii i 3 w Niżnym-Czusowskim Gródku, tyle samo miał Fiodor Piotrowicz, zaś Daniło Iwanowicz dysponował 11 warzelniami – 9 w Wierchnim Czusowskim-Gródku i 2 w slobodce nad Jajwą. W Orzeł-Gródku miało nie być żadnej warzelnii⁸⁸. Poszczególne Stroganowowie posiadali również dobrami ziemskie i nieruchomości w szeregu miast rosyjskich, m.in. w Wielkim Ustiużu, który stanowił niezwykle ważny węzeł handlowy na Pomorju. W latach 1624-48 Stroganowowie chcąc lepiej kontrolować ustiużski handel solą, drogą kupna lub przejęcia za udzielane pożyczki nabyli tam ziemię za kwotę ponad 600 rubli – Piotr Siemionowicz za ponad 547 i ½ rubla, zaś Andrzej Siemionowicz i Dymitr Andriejewicz za 128 rubli⁸⁹.

⁸⁶ ДАИ, т. II, но. 56, s. 135-145.

⁸⁷ ПЛ. Второй период с 1613-1645..., s. 399-408; Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 127. W rzeczywistości krewni spłacili za Iwana Maksymowicza dług wynoszący 24 000 rubli.

⁸⁸ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 128.

⁸⁹ А.Ц. Мерзон, Ю.А. Тихонов: *Рынок Устюга Великого в период складывания всероссийского рынка (XVII век)*, Москва 1960, s. 361.

Spośród wszystkich Stroganowów w najgorszej sytuacji był Daniło Iwanowicz. Pozbawiony najlepszych warzelnii ojca skoncentrował swoją uwagę na zakładach znajdujących się w Wierchnim-Czusowski Gródku. W latach 1623-24 znajdowało się tam 6 warzelnii, z których 3 były nieczynne. Do 1637 r. działały tam wszystkie 6 warzelnii, a po ośmiu latach od spłaty zadłużenia Iwana Maksymowicza warzenie soli odbywało się już w 9 warzelniach. Daniło czerpał także zyski z soli produkowanej w 2 warzelniach nad Jajwą. W 1652 r. rozpoczął starania o zwrot straconych przez ojca dawnych wotczyn Nikity Grigorjewicza i wstępnie uzyskał zgodę Fiodora Piotrowicza na głębień tam studni solankowych i budowę warzelnii w Nowym Usoliu (na dawnych ziemiach swego ojca). Przedsiębiorczy Stroganow nie poprzestał jednak na tym i przedstawił władzom sporządzoną przez siebie ekspertyzę wykazującą nieprawidłowości przy wycenie ojcowizny i wystąpił z pozwem o jej zwrot. Proces rozpatrywania skargi trwał długo. Dopiero 21 października 1660 r. wyrokiem Dumy Bojarskiej nakazano raz jeszcze przejrzeć „stare zapisy” i jeśli jakieś ziemie zostały w nich pominięte to nakazano zwrócić je bezpłatnie Danile Iwanowiczowi. W celu ponownego zmierzenia dawnych włości Iwana Maksymowicza we wrześniu 1661 r. nad Kamę przybył z Moskwy dworzanin Dorofiej Jelczaninow, lecz urzędnicy Dymitra Andriejewicza i Fiodora Piotrowicza nie wpuścili go na swój teren. Obydwaj za wszelką cenę chcieli zachować przejęty przez swoich ojców majątek. W tym celu starali się wpłynąć mieszkańców posadu w Soli Kamskiej, by ci nie uczestniczyli w pracach pomiarowych. Spór na swoją korzyść próbował rozstrzygnąć także Daniło Iwanowicz – znalazł mieszkańców solikamskiego posadu, którzy oświadczyli, że wojewoda Stiepan Naumow miał wziąć łapówkę od Dymitra Adriejewicza i Fiodora Piotrowicza i rozpatrzyć spór po ich myśli. Dopiero w grudniu 1664 r. Jelczaninow zdołał sporządzić wstępną ocenę spornych ziem, czym z kolei nie mógł się pogodzić Dymitr Andriejewicz i oskarżył Daniłę Iwanowicza o przekupienie urzędnika państwowego. W 1667 r. sąd oddalił skargę Daniły Iwanowicza i dochodowe warzelnie jego ojca pozostały przy krewniakach. Obydwaj krewni dysponowali w owym czasie łącznie 31 warzelniami, z czego Dymitr Andriejewicz miał ich 15 – 12 w Nowym Usoliu i 3 w Niżnym-Czusowskim Gródku, zaś Fiodor Piotrowicz 16 – 13 w Nowym Usoliu i 3 w Niżnym-Czusowskim Gródku⁹⁰.

Na przełomie lat 60. i 70. XVII w. odeszło stare pokolenie Stroganowów – w roku 1668 zmarł Daniło Iwanowicz, w 1669/1670 r. Dymitr Andriejewicz, a w 1671 r. Fiodor Piotrowicz. Wotczyny Daniły przejęła żona Agafia Timof-

⁹⁰ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, 129-130.

iejewna i córki – Stefanida i Anna. Zakłady warzelnicze Dymitra objął syn Grigorij. Z kolei majątek po Fiodorze w postaci 1/3 całości dóbr przypadł jego żonie Annie Nikiticznie i córkom – Katarzynie i Marfie, zaś pozostałe 2/3 przejął Grigorij Dymitriewicz (syn Dymitra Andriejewicza). Centrum zarządzania wotczyną Stroganowów rozrzuconą po całym Pomorju pozostał nadal dwór w Soli Wyczegodzkiej. Wszyscy członkowie rodziny otrzymali od władz potwierdzenie należących do nich ziem, bez prawa sprzedaży do „rąk obcych”. Jednakże inicjatywa w kierowaniu sprawami całego rodu znalazła się w ręku Grigorija Dymitriewicza, który w przyszłości stał się największym producentem soli w Rosji⁹¹.

“ZNAKOMITY CZŁOWIEK” GRIGORIJ DYMITRIEWICZ STROGANOW

Grigorij Dymitriewicz, tuż po objęciu solnego przedsiębiorstwa ojca i części dóbr po Fiodorze Piotrowiczu, przystąpił do intensywnych działań zmierzających do przejęcia „solnego” majątku pozostałych członków rodziny. Jednym z jego pierwszych posunięć było wysłanie do Moskwy supliki z zarzutem wobec wdowy po Fiodorze Piotrowiczu Anny Nikiticznej, iż ta źle gospodaruje na odziedziczonych po mężu ziemiach⁹². W lutym 1673 r. Anna zwróciła się z prośbą do Prikazu Nowogrodzkiego o wydanie pozwolenia na sprzedaż swojej czusowskiej wotczyny Grigorijowi, aby za uzyskane pieniądze spłacić długi zmarłego męża (chciała otrzymać 30 000 rubli). Krewniak nie zamierzał jednak za nic płacić, gdyż jak twierdził owe wotczyny były „wysłużone” przez Stroganowów i dane im przez poszczególnych władców jako darowizna. Grigorij obiecał zapoznać się z „kabałami” (skryptami dłużnymi) zawartymi przez Fiodora Piotrowicza i spłacić jego długi. Duma Bojarska nakazała stronom zawrzeć porozumienie i uzgodnić kwotę, jaką winna dostać Anna Nikiticzna za swoje ziemie. Gdyby jednak nie osiągnięto porozumienia to „bezstronni ludzie” (komisja) mieli oszacować ten majątek. W 1674 r. Grigorij po raz kolejny zarzucił Annie, że nie chce mu przekazać czusowskiej wotczyny i nadal ją „niszczy i pustoszy”. Władze nie zmieniły swojej decyzji, a Grigorij nie zaprzestał zabiegów zmierzających do bezpłatnego przejęcia owych ziem. W 1686 r. udało mu się uzyskać carski ukaz, w którym z wotczyn mężowskich wydzielono Annie 1/3 dóbr z

⁹¹ А. Введенский: Дом Строгановых..., s. 144.

⁹² Tamże

zapisem „na przeżycie”, zaś pozostałe 2/3 ziem jako dobra rodowe przeszły nieodpłatnie do Grigorija. Według spisu sporządzonego w tymże roku przez poddiaczego solikamskiej Izby Prikaznej Aleksego Żdanowa, Anna posiadała łącznie 21 warzelni, 10 i ½ studni solankowych oraz 8 składów solnych: w Nowym Usoliu znajdowało 16 warzelni, 8 i 1/2 studni solankowych, 7 składów solnych, natomiast w Niżnym-Czusowskim Gródku były 4 warzelnie – 3 działające i 1 nieczynna (bez panwi), 2 studnie solankowe i 2 składy – solny i zbożowy. Zgodnie z carską decyzją Grigorijowi przypadło w Nowym Usoliu 11 warzelni, 5 i ½ studni solankowych (druga połowa we wspólnym władaniu właścicieli Nowego Usolia), 5 składów solnych, natomiast w Niżnym-Czusowskim Gródku były to 2 warzelnie czynne i 1 pusta, 1 skład solny i 2/3 udziałów we wszystkich studniach solankowych. W 1688 r. Anna oddała mu wszystkie wotczyny i obiecała nie pisać suplik ze skargami na krewniaka pod karą 20 000 rubli. Zanim Grigorij przejął te wotczyny, zajął również ruchomy majątek potomków Daniły Iwanowicza, którymi do śmierci w 1680 r. władała jego żona wraz z córkami. Po śmierci Agafii Timofiejewny cały majątek na krótko przeszedł na córki. Stefanida Daniłowna jeszcze w 1673 r. wyszła za mąż za patriarszego księcia Piotra Urusowa, zaś Anna Daniłowna po wyjściu za mąż za stolnika Siergieja Miłosławskiego w październiku 1680 r. przekazała cały majątek Grigorijowi, który wydzielił jej z niego niewielki nadział i obiecał spłacić długi pozostawione przez ojca⁹³. Faktyczne przejęcie majątku nastąpiło dopiero w 1682 r., kiedy poddiaczy z Prikazu Nowogrodzkiego Aleksander Fieofanow przybył do Soli Kamskiej i dokonał stosownego spisu, zgodnie z którym w Wierchnim-Czusowskim Gródku znajdowało się 9 działających warzelni, 3 studnie solankowe, 2 duże składy solne, 2 składy zbożowe, kuźnia ze składem panwiowym, a w Jajwieńskim Ostrożku znajdowały się 2 warzelnie z panwiami, lecz nie działające, 1 studnia solankowa, 5 składów solnych, 2 składy zbożowe oraz kuźnia. Grigorij przejmując ten majątek postanowił zabezpieczyć się odpowiednimi zapisami przed ewentualnymi roszczeniami ze strony potomków Daniły Iwanowicza. W 1684 r. wziął od męża Anny Daniłownej Siergieja Miłosławskiego „zapis” mówiący, iż ten nie będzie występował o zwrot przekazanych przez żonę wotczyn pod karą 30 000 rubli. Podobny dokument, w marcu 1686 r., podpisał także mąż Stefanidy Daniłownej książę Urusow, zobowiązując się do wypłaty odszkodowania w wysokości 30 500 rubli w przypadku starania się o zwrot dawnego majątku żony. Według informacji chłopca zbiegłego z Orzeł-Oródka w 1700 r. Grigorij, tuż po zakończeniu

⁹³ И.В. Купцов: Род Строгановых..., s. 71.

procesu „jednoczenia” rodowego majątku w swoim ręku, czyli około 1688 r. dysponował łącznie 78 warzelniami⁹⁴.

Grigorij Dymitriewicz uporawszy się z przejęciem majątku rodziny przystąpił do walki z konkurencją w powiecie Solikamskim – wielkim gospodarstwem „gości” Szustowów i Fiłatiewów nad Lenwą, gdzie znajdowało się 44 warzelni; skarbowymi zakładami zyriańskimi – 40 warzelni; zakładami klasztoru Pyskorskiego – 25 warzelni oraz drobnymi przedsiębiorcami działającymi na posadzie w Soli Kamskiej – 50 warzelni. Konkurencją z jaką należało się liczyć na poziomie ogólnorosyjskiego rynku handlu solą były również poszczególne klasztory dysponujące własnymi, całkiem sprawnie działającymi przedsiębiorstwami warzelniczymi⁹⁵.

Jako pierwsze zostało przejęte skarbowe przedsiębiorstwo warzelnicze położone nad rzeką Zyrianką. Jego początki związane były z najbogatszym spośród rosyjskich „gości” Grigorijem Nikitnikowem, który w latach 30. XVII w. postanowił zainwestować część swojej fortuny w przemysł warzelniczy⁹⁶. W 1632 r. Nikitnikow kupił od Bogdana Lewaszewa 2 znajdujące się tam warzelnie. W 1639 r. dysponował już 13 warzelniami i mógł śmiało konkurować z przedsiębiorstwami prowadzonymi przez poszczególnych członków rodziny Stroganowów⁹⁷. W latach 1646-47 w należącej do niego slobodce Wierietieja, gdzie oprócz dworu Nikitnikowów znajdowało się 45 zagród chłopskich i 35 bobyłskich⁹⁸ (liczba ludności płci męskiej wynosiła 223 osoby) działało już tylko 11 warzelni. Grigorij Nikitnikow umierając w 1651 r. całe solne przedsiębiorstwo nad Zyrianką zapisał w testamencie swoim wnukom – Borysowi Andriejewiczowi Nikitnikowi i Grigorijowi Wasiliewowiczowi Bułhakowi (synowi córki). W 1654 r. obydwaj spadkobiercy zmarli, a ich majątek przejęły wdowy. Udział w zarządzaniu 12

⁹⁴ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 131-133.

⁹⁵ ААЭ, т. I, no. 164, 200, 268, 299, 347, 352, 355; т. III, no. 110; ДАИ, т. I, no. 223; Акты юридические, или собрание форм старинного делопроизводства. Изданы Археографическою Комиссиею, СПб. 1838, no. 85, s. 127; no. 90, s. 130; *Акты Сийского монастыря...*, passim; Архимандрит Леонид: *Историческое описание...*, s. 545-767; *Историческая сведения...*, s. 1-122; А.В. Горский: *Историческое описание...*, s. 1-204.

⁹⁶ В.А. Александров: *Сибирские торговые люди Ушаковы в XVII в., (w:) Русское государство в XVII веке. Новые явления в социально-экономической, политической и культурной жизни. Сборник статей, ред. колл. Н.В. Устюгов, Ю.А. Тихонов, П.Т. Яковлева, Москва 1961, s. 131; С.В. Бахрушин: *Научные труды...*, s. 226-251.*

⁹⁷ Jedną warzelnię był zmuszony zlikwidować, gdyż postawił ją na ziemi pobliskiego klasztoru Pyskorskiego.

⁹⁸ Bobylami zwano niezamożnych chłopów uprawiających działki mniejszych rozmiarów w porównaniu z chłopskimi lub osoby całkowicie bezrolne posiadające jedynie zagrody, zob. D. Czernska: *Міędzy „Smutą” a kryzysem lat 40. XVII w. (Polityka wewnętrzna Rosji w okresie panowania Pierwszego Romanowa), Kraków 1978, s. 165.*

zyriańskimi warzelniami miała prawdopodobnie także wdowa po Grigoriju Nikitnikowie, gdyż jak wskazują źródła w 1655 r. wraz z synem Andrzejem Grigorjewiczem uczyniła donację w postaci 2 warzelni na rzecz klasztoru Iwerskiego podporządkowanego bezpośrednio patriarsze moskiewskiemu Nikonowi⁹⁹. N. Ustiugow wskazuje, że warzelnie ofiarowały wdowy po obu wnukach Nikitnikowa w zamian za modlitwy za spokój dusz zmarłych mężów, samego Grigorija Nikitnikowa i jego syna Andrzeja oraz donatorek i ich rodziców. Warzelnie miały jednak pozostawać nadal w ręku wdów, które zobowiązane były każdego roku dostarczać bezpłatnie do Niżnego Nowogrodu 20 000 pudów soli na potrzeby klasztoru Iwerskiego¹⁰⁰. Wkrótce dochodowe przedsiębiorstwo stworzone przez Nikitnikowa przeszło na rzecz państwa. Car Aleksy decyzją z 9 stycznia 1659 r. uznał, że doszło do wygaśnięcia bezpośrednich potomków Grigorija Nikitnikowa i nakazał wszystkie 12 warzelni wraz z 7 studniami solankowymi i 6 składami solnymi włączyć do skarbowego Ust'-Zyriańskiego przedsiębiorstwa, jakie powstało jeszcze w 1652 r. w wyniku odebrania 5 warzelni klasztorowi Pyskorskiemu. Od tej chwili dawne zakłady Nikitnikowów nosiły nazwę Zyriańskie Usolia¹⁰¹. Przedsiębiorstwem kierowali przemysłowcy rekrutujący się z „gości” i ludzi sotni gościnnej (z reguły byli to jednak solowarzy solikamscy). Kadre pracowniczą oprócz mistrzów kowalskich z posadów powiatu Solikamskiego stanowili również ludzie pochodzący z dóbr Stroganowów. Zyriańskie Usolia dzięki uprzywilejowanej pozycji na rynku (m.in. zwolnienie z ceł, prawo pierwszeństwa zakupu drewna opałowego) rozwijały się bardzo dynamicznie. W 1659 r. przedsiębiorstwo liczyło już 32 warzelnie¹⁰². W spisie sporządzonym w latach 1667-68 przez diaka Łariona Paszyna znalazła się informacja o 39 warzelniach (tylko 3 stały puste), 13 studniach z solanką i 10 studniach pustych, 12 składach solnych i 4 składach zbożowych oraz 147 zagrodach bobyłskich. Ostatni spis przeprowadzony w tym skarbowym przedsiębiorstwie przez stolnika Iwana Odincowa miał miejsce w latach 1685-86 i informował o 35 działających tam warzelniach¹⁰³. W 1697 r. Grigorij Dymitriewicz Stroganow zaproponował władzom przejęcie przedsiębiorstwa na następujących warunkach:

⁹⁹ Архимандрит Леонид: Историческое описание..., s. 615, 632.

¹⁰⁰ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 108.

¹⁰¹ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 266; Архимандрит Леонид: Историческое описание..., s. 632.

¹⁰² ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 266; Архимандрит Леонид: Историческое описание..., s. 632.

¹⁰³ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 248-249; Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 107-109.

Warzelnie zostają mu oddane bezpłatnie pod warunkiem dostarczania przez niego bezpłatnie na rzecz skarbu państwowego 100 000 pudów soli rocznie.

Sól dostarczana do skarbu miała być zwolniona z opłat celnych.

Sól wywarzoną ponad 100 000 pudów (jej wielkość szacowano na 550 000 pudów) będzie miał prawo sprzedawać gdzie tylko zechce, i od tej sprzedaży będzie płacił każdego roku opłaty celne w wysokości 11 000 rubli. Pieniądze miały być dostarczane do Moskwy razem z wysyłanym tam bezpłatnym transportem soli.

Za drewno zgromadzone już przy warzelniach, żelazo i wszystek inny sprzęt znajdujący się w warzelniczym przedsiębiorstwie skarbowym, a także sól z poprzedniego warzenia jeszcze nie sprzedaną, zobowiązuje się zapłacić 28 198 rubli¹⁰⁴.

14 maja 1697 r. władze przychyliły się do prośby Stroganowa i na powyższych warunkach przekazały mu Zyriańskie Usolia. Według danych zawartych w księgach przekazania sporządzonych przez przybyłych z Moskwy poddiaczych Prikazu Wielkiego Skarbu w przedsiębiorstwie znajdowało się 40 warzeln, 21 studni solankowych, 26 składów solnych, 302 zagrody i 105 izb chłopskich i bobyłskich¹⁰⁵. Grigorij Dymitriewicz dążył jednak do przejęcia na własność tych warzeln i wiosną 1700 r. zwrócił się z supliką do Prikazu Nowogrodzkiego prosząc o zapisanie ich jako wotczyny. Zgodę takową uzyskał już 2 lipca 1700 r., a rok później car Piotr I potwierdził tę decyzję rozciągając prawo własności na jego potomków. Jedynym warunkiem był obowiązek dostarczania każdego roku na rzecz państwa 100 000 pudów soli¹⁰⁶.

Pewne komplikacje wystąpiły natomiast z 2 wspomnianymi warzelniami należącymi formalnie do patriarchy Nikona, który po tym jak popadł w konflikt z carem Aleksym i został pozbawiony godności patriarszej nie zamierzał ich oficjalnie przejmować. Warzelnie owe przeszły ostatecznie w 1659 r. na rzecz założonego przez Nikona, jeszcze w 1656 r., klasztoru Woskriesieńskiego (Nowojerozolimskiego), który miał prawo produkować w nich sól lub jeśli tego nie czynił otrzymywać każdego roku ze skarbu państwa świadczenie w wysokości 2000 rubli (mogące być wypłacane zarówno w pieniądzach lub produktach żywnościowych – zboże bądź sól). W 1678 r. car Fiodor III przekazał klasztorowi Woskriesieńskiemu owe 2 warzelnie

¹⁰⁴ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 110.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 248-249, 277; ПСЗРИ, т. XIII, но. 9762; Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 133.

na „wieczne władanie”, zwalniając jednocześnie zakonników z podatków od soli produkowanej na potrzeby klasztoru (opodatkowana pozostała sprzedaż soli przynosząca zyski)¹⁰⁷. Zarządcy Zyriańskich Usoli – Tita Chlepiatin i Gawryło Surowcow – wykonując carskie polecenie „wybrali spośród warzelni, znajdujących się nad Górną Wierietieją 2 warzelnie (znajdujące się na granicy skarbowych włości) i dali do nich jedną studnię solankową, która nosiła nazwę Kamienka”¹⁰⁸. Wkrótce klasztorni zarządcy odkrywszy w sąsiedztwie swoich warzelni kolejne 2 nieczynne warzelnie wraz z pustym „dworem warzelniczym” i „zabrudzoną” studnią solankową, jakie należały niegdyś do Grigorija Nikitnikowa, postanowili poprosić władze o możliwość ich przejęcia. W kwietniu 1680 r. car polecił zarządcom Zyriańskich Usoli przekazać na rzecz klasztoru te 2 puste warzelnie, z zastrzeżeniem, aby to nie odbyło się kosztem strat przedsiębiorstwa. Zarządcy winni byli sporządzić dokładny plan z zaznaczeniem przekazanych klasztorowi warzelni, który miał następnie trafić do Prikazu Wielkiego Skarbu¹⁰⁹. Zakonnicy otrzymali również prawo do „wolnego” zakupu drzewa i najmu robotników. Prawa własności klasztoru, lecz jedynie do 2 zyriańskich warzelni, potwierdzili w 1682 r. carowie Piotr I i Iwan V¹¹⁰. Według dokumentacji stolnika Iwana Odincowa z lat 1685-86 klasztor miał nad Zyrianką tylko 2 działające warzelnie, 2 studnie solankowe, 4 puste miejsca warzelnicze, skład solny i dwór klasztorny¹¹¹.

Innym, równie ważnym przedsiębiorstwem warzelniczym, stanowiącym konkurencję dla Grigorija Dymitriewicza Stroganowa były tzw. lenwieńskie zakłady „gości” Filatiewów i Szustowów. Jak ustalił N. Ustiugow początki działalności warzelniczej nad rzeczką Lenwą przypadły na lata 60. XVII w., kiedy „gość” Siemion Lewaszew na zakupionej przez siebie ziemi zgłębił studnię solankową. Lewaszew zmarł wiosną 1669 r. zostawiając zakład żonie Awdotii, która przeżyła męża zaledwie o dwa lata. W 1671 r. majątek Lewaszewów zgodnie z ostatnią wolą zmarłej przeszedł na rzecz jej matki Uliany, wdowy po członku sotni gościnnej Stachiej Gniezdnikowie oraz jej syna Iwana. Gniezdnikowowie w ciągu dziesięciu lat gospodarowania nad Lenwą warzyli sól w 2 warzelniach. W grudniu 1680 r. Uliana, jej synowa Anna (wdowa po Iwanie) z synami Rodionem, Leontijem i Iwanem sprzeda-

¹⁰⁷ Архимандрит Леонид: Историческое описание..., s. 631.

¹⁰⁸ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 109.

¹⁰⁹ Архимандрит Леонид: Историческое описание..., s. 631. Warzelnie te zostały przekazane klasztorowi już 1679 r., zob. ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 248-249.

¹¹⁰ Архимандрит Леонид: Историческое описание..., s. 631.

¹¹¹ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 109-110.

li należące do nich przedsiębiorstwo za 1800 rubli „gościowi” Ostafiejowi Fiłatiewowi¹¹².

Niemal równocześnie z Siemionem Lewaszewem działalność nad Lenwą rozpoczął członek sotni gościnnej Jakim Olisow, który w 1662 r. uzyskał potwierdzenie do ziemi otrzymanej w ramach pożyczonych pieniędzy i zobowiązał się zgłębić tam studnię i rozpocząć warzenie soli. Olisow zdołał zgłębić studnię, lecz produkcji rozpocząć nie zdążył. W 1676 r. jego synowie Iwan i Aleksiej sprzedali odziedziczoną po ojcu ziemię „gościowi” Wasylowi Szustowowi za 150 rubli w rozliczeniu posiadanych u niego długów¹¹³.

Samo powstanie silnego lenwieńskiego przedsiębiorstwa warzelniczego związane jest z działalnością wspomnianych – Ostafieja Fiłatiewa oraz braci Wasilija i Grigorija Szustowów. Ci ostatni przybyli nad Lenwę w poł. lat 70. XVII w. i rozpoczęli starania o przejęcie ziemi należącej do rodziny Sokołowów, którzy jeszcze w 1662/1663 r. wspólnie z ludźmi sotni gościnnej – Jakowem i Wasilijem Anofrijewami oraz z mieszkańcami posadu solikamskiego – Iwanem Trietiakowem z towarzyszami, otrzymali odpowiedni nadział ziemi i pozwolenie na głębenie studni i warzenie soli. Początkowe próby przechwycenia przez Szustowów terenów należących do Sokołowów zakończyły się niepowodzeniem i dopiero w 1685 r. udało się im przejąć ich włości z 1 niezgłębioną do końca studnią solankową. Wkrótce doszło do ostrego sporu pomiędzy Ostafiejem Fiłatiewem i braćmi Szustowami o ziemię należące niegdyś do Siemiona Lewaszewa. Pierwotny wyrok sądu wojewody solikamskiego księcia Fiodora Bariatyńskiego z grudnia 1683 r. przyznawał prawo do spornej ziemi Fiłatiewowi. Szustowowie od wyroku odwołali się do Prikazu Nowogrodzkiego i spór rozpoczął się na nowo. W czasie jego trwania obie strony skierowały do władz aż 15 suplik (7 Szustowowie i 8 Fiłatiew) dyskredytujących konkurentów i podkreślających swoje prawa do ziemi po Lewaszewie. Władze widząc, że spierają się dwie wielkie rodziny kupieckie podjęły decyzję o podziale spornej ziemi na dwie równe części. W 2. poł. lat 80. XVII w. nad Lenwą znajdowało się łącznie 20 działających warzelni, z czego Ostafiej Fiłatiew na lewym brzegu rzeki miał 4 czynne warzelnie oraz 2 studnie solankowe (trwało głębenie kolejnej studni i budowa nowej warzelni). Przedsiębiorstwo Szustowów było znacznie większe – na lewym brzegu Lenwy znajdowały się 3 warzelnie, a po przeciwnej stronie były 2 studnie solankowe, dodatkowo także na lewym brzegu rzeki – powyżej warzelni Fiłatiewa – głębeno były 2 kolejne. Najwięcej warzelni Szustowów – 13

¹¹² Tamże, s. 111.

¹¹³ Tamże.

(wszystkie czynne) – znajdowało się na prawym brzegu Lenwy (obsługiwało je 8 studni), a kolejne 3 były w budowie. W skład przedsiębiorstwa wchodziły również 24 zagrody bobyłskie. We wrześniu 1696 r. Szustowowie posiadali już 32 warzelnie (1 bez panwi) i 15 studni solankowych (kolejna była głębiona), 13 składów solnych, 1 skład zbożowy, 1 suszarnię „do składania wszelkich zapasów” oraz 1 „szopę solną” gdzie przygotowywano panwie. Oprócz tego Szustowowie mieli tam swój dwór, 1 „koński dwór” (stajnię) i 92 zagrody (21 pustych) oraz 16 pustych izb przeznaczonych dla robotników stałych i najemnych. Podobnie jak w latach 80. XVII w. większość warzelnia zlokalizowana była na prawym brzegu Lenwy, zaś na lewym znajdowało się 6 warzelnia (1 pozostawała bez panwi), 4 studnie solankowe – 3 czynne i 1 nieczynna, 3 składy solne, 21 zagród dla pracowników i 5 pustych izb¹¹⁴.

Znacznej rozbudowie uległo dawne przedsiębiorstwo Ostafieja Fiłatiewa kierowane przez jego synów Wasilija i Aleksieja – solankę wydobywaną z 6 studni (kolejna była głębiona) warzono w 11 warzelniach (1 pozostawała bez panwi). W skład zakładu wchodziły 2 składy solne i 2 „składy na wszystko”, dwór mieszkalny rodziny Fiłatiewów, 1 „koński dwór”, 21 zagród robotniczych, 16 pustych zagród i 1 pusta izba¹¹⁵.

Jak wylicza N. Ustiugow majątek obydwu rodzin gospodarujących nad Lenwą przedstawiał się następująco: 2 dwory mieszkalne, 2 „końskie dwory”, 150 zagród dla robotników, 17 pustych izb, 42 działające warzelnie, 2 warzelnie bez panwi, 21 studni z solanką, 2 studnie niedokończone, 18 składów soli, 1 skład zbożowy, suszarnia, szopa gdzie robiono panwie oraz młyn. Każdego roku Fiłatiewowie i Szustowowie uiszczali opłaty celne w wysokości 10 000 rubli, zaś roczna produkcja soli w ich zakładach osiągała 2 000 000 pudów soli¹¹⁶.

Nie dziwi więc fakt, że Grigorij Dymitriewicz Stroganow obawiając się konkurencji lenwieńskich warzelnia w poł. lat 90. XVII w. podjął próbę ich przejęcia. 14 września 1695 r. powołując się na stare carskie przywileje (szczególnie na ten z 1558 r.), które miały przyznawać Stroganowom ziemie po obu stronach Kamy (od ujścia Łośwy do ujścia Czusowej) skierował do Prikazu Nowogrodzkiego suplikę z żądaniem oddania bezprawnie zajętych przez Fiłatiewów i Szustowów terenów leżących wzdłuż Lenwy. Suplika została odrzucona przez urzędników, gdyż w „piscowych knigach” z lat 1579 i 1623-1624 nie było żadnej wzmianki, iż wspomniane przez Grigorija ziemie należały do jego rodziny. Stroganow, niezrażony odmową, 7 grudnia

¹¹⁴ Tamże, s. 112-114.

¹¹⁵ Tamże.

¹¹⁶ Tamże.

tego samego roku przedstawił kolejną suplikę, pisząc: „a czego (...) w piscowych knigach według tych żalowanych gramot nie dopisano, i mnie chołopu waszemu, należy się według tych starych przywilejów”¹¹⁷.

Równocześnie Grigorij podjął próbę bezpośredniej walki z konkurencyjnymi przedsiębiorstwami nad Lenwą. Jego ludzie zagrodzili Czaskinskij Istok – niewielki potok, którym dowożono drewno do tamtejszych warzeln. Zamknęli też wiodące do nich drogi lądowe. Ponadto stroganowskie oddziały zbrojne dopuszczały się napaści na kadrę pracowniczą lenwieńskich warzeln. Urzędnicy Filatiewów i Szustowów zwrócili się o pomoc do solikamskiego wojewody księcia Jerzego Chiłkowa, lecz ten nie podjął śledztwa przeciwko ludziom Grigorija. Pomimo, iż książe Chiłkow o samowoli Stroganowa poinformował władze w Moskwie, sprawie nie nadano biegu, gdyż nad korespondencją trafiającą do Soli Kamskiej czuwał przekupiony przez Grigorija diak Wasilij Posnikow¹¹⁸.

Grigorij postanowił posłużyć się również starymi zapisami, jakie otrzymywał położony w jego dobrach klasztor Pyskorski i wymusił na jego władzach zerwanie umów z lenwieńskimi przedsiębiorcami, które zakładały dzierżawę ziemi pod składy drewna opałowego dla ich warzeln. Tym „uderzeniem” spowodował przerwanie produkcji w zakładach Filatiewów i Szustowów. Ostatni w suplice do Prikazu Nowogrodzkiego tak się skarżyli na działania Stroganowa: „(...) te nasze warzelnie przez takie nagłe zniszczenia stoją puste i soli w nich nie warzą”¹¹⁹. Wasilij Filatiew i Grigorij Szustow argumentowali, że jeśli nie będą produkować i dostarczać soli to wzrośnie jej cena, a do skarbu nie trafią pieniądze z podatków.

Obydwie strony przedstawiły też sporządzane przez siebie mapy, na których były zaznaczone granice spornych terenów. Z uwagi na wyniki z tego tytułu rozbieżności, Prikaz Nowogrodzki podjął decyzję o przeprowadzeniu powtórnego mierzenia ziem nad Lenwą. Prace mieszanej komisji mierniczej, z udziałem urzędników państwowych i przedstawicieli zwaśnionych stron oraz reprezentantów miejscowej ludności (30 najbogatszych i najbardziej wpływowych mieszkańców posadu w Soli Kamskiej i 30 przedstawicieli chłopów), zakłóciły działania ze strony oddziałów Stroganowa. Według doniesień mieszkańców Soli Kamskiej aż 2000 ludzi uzbrojonych

¹¹⁷ Tamże, s. 115.

¹¹⁸ Tamże, s. 115-116. Sam Grigorij Dymitrowicz w 1698 r. skarżył się władzom państwowym na wojewodów, którzy blokowali lądowe i wodne trakty domagając się łapówek w zamian za przepuszczenie w dalszą drogę, zob. A. Кизеветтер: Заградительные отряды XVII века, (w:) Сборник статей по русской истории..., s. 314-322.

¹¹⁹ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 117.

w „kije, pałki i broń palną” opanowało wszystkie sporne ziemie i drogi do nich wiodące. 19 września 1696 r. rozpoczęło się mierzenie, podczas którego urzędnicy dopuścili się świadomego sfalszowania dotychczasowych granic na korzyść Grigorija Dymitriewicza. Na nic zdały się protesty biorących udział w pracach mierniczych mieszkańców posadu i chłopów dobrze pamiętający przebieg dawnych granic. Zbrojne oddziały Stroganowa zdołały skutecznie zastraszyć całą ludność Soli Kamskiej. Po stronie Grigorija stanął również solikamski wojewoda książę Chyłkow, u którego mieszkańcy posadu próżno szukali sprawiedliwości. 26 i 27 września całkowicie zakończono pomiary spornych ziem. Wyniki prac komisji były do przewidzenia – lenwieńskie zakłady przechodziły na rzecz Stroganowa. Chociaż Wasilij Fiłatiew i Grigorij Szustow jeszcze 20 listopada tego samego roku złożyli w Prikazie Nowogrodzkim suplikę protestacyjną, los dochodowego przedsiębiorstwa był przesądzony. 4 stycznia 1697 r. car Piotr I wydał ukaz oddający Grigrijowi ziemię i warzelnie nad Lenwą. Fiłatiewowie i Szustow nadal kwestionowali legalność przekazania Stroganowowi tych włości, wobec czego ten zmusił ich w lutym i marcu 1699 r. do zawarcia odpowiednich porozumień definitywnie kończących cały spór. Bracia Fiłatiewowie mieli zapłacić Stroganowowi za straty poniesione z tytułu ponad 15-letniego władania jego ziemią i zobowiązali się zapłacić odszkodowanie 1000 rubli jeśli na nowo podejmą kwestię lenwieńskich warzeln. Podobnej treści umowę zawarli Szustowowie, z tym, iż kwota ewentualnego odszkodowania za powrót do sprawy wynosiła 50 000 rubli. Tyle samo co ci ostatni miał też zapłacić sam Grigorij w przypadku próby rewizji zawartego postanowienia¹²⁰.

Grigorij Dymitriewicz przejmując zyriańskie i lenwieńskie warzelnie zlikwidował jakąkolwiek konkurencję w dorzeczu Kamy i stał się jednocześnie największym solnym przedsiębiorcą w kraju. Teraz nie musiał obawiać się zagrożenia ze strony drobnych producentów z posadu w Soli Kamskiej (część z nich za zakwestionowanie prac komisji mierniczej w formie represji została zesłana przez władze do Azowa). Upadły wówczas warzelnie należące do Chliepiatinów, Sapożników i Chołkinów, a ocalało jedynie przedsiębiorstwo prowadzone przez braci Surowcowów. Pod koniec XVII w. w Soli Kamskiej i powiecie Solikamskim znajdowało się ponad 200 warzeln, które przynosiły do 7 000 000 rubli rocznych zysków¹²¹.

Warzelnicze przedsiębiorstwo nad Lenwą krótko znajdowały się pod kontrolą Stroganowa, który jeszcze pod koniec XVII w. przystąpił do jego

¹²⁰ Tamże, s. 121.

¹²¹ Tamże, s. 122; tenże: *Научное наследие...*, s. 53.

dzielenia. 23 stycznia 1697 r. z byłego zakładu Filatiewa wydzielił 3 studnie solankowe i 6 warzelni, które przekazał jako spłatę 6000 rubli długu Gierasimowi Bielskiemu i jego synowi Grigrijewowi na następujących warunkach:

- Bielscy mają prawo głębić nowe studnie solankowe, budować nowe i naprawiać stare warzelnie, ale sól mogą warzyć tylko w 6 warzelniach.
- Bielscy mogą swobodnie przejeżdżać przez ziemie Stroganowów do swoich zakładów i na wypas bydła.
- Warzelnie oddane będą we władanie jedynie Bielskim, ale jeśli zechcą je sprzedać to tylko Stroganowowi i jego potomkom.

W 1698 r. Grigorij Dymitriewicz w zamian za inny dług wynoszący 4000 rubli oddał Bielskim 1 studnię solankową i 2 warzelnie z dawnego zakładu Filatiewa. Bielscy uzyskali także zgodę na warzenie soli w 8 warzelniach. Jeszcze w tym samym roku Stroganow spłacając kolejny dług w wysokości 5000 rubli oddał Bielskim 2 „puste” studnie, 3 działające warzelnie i 1 warzelnię bez panwi, 1 skład solny, 2 składy „na wszelkie rzeczy” oraz 37 pustych zagród dla robotników. Początkowo Bielscy mieli prawo do produkcji soli tylko w 8 warzelniach, lecz w grudniu 1699 r. Grigorij zezwolił im warzyć we wszystkich 11 warzelniach. 20 czerwca 1709 r. przedsiębiorstwo przejęła po zmarłym mężu i świerkze Maria Timofiejewna Bielska. Warzelnie te powróciły do Stroganowów dopiero 1 września 1716 r., kiedy Bielska oddała je wdowie po Grigoriju Marii Jakowlenie za 20 000 rubli w zamian za spłatę mążowskich długów¹²².

Grigorij Dymitriewicz zdołał w przeciągu blisko trzech dziesięcioleci zbudować nad Kamą prawdziwą potęgę warzelniczą. Jego przedsiębiorstwo dostarczało każdego roku na rosyjski rynek około 3 000 000 pudów soli, co stanowiło 60% produkcji krajowej tego surowca. W 1701 r. otrzymał od cara Piotra I w formie wotczyzny ogromne terytoria położone nad rzekami Ob, Iwą i Kośwą¹²³. Pomimo, że był jednym z najbogatszych ludzi w kraju i całkowicie kontrolował rosyjski rynek produkcji i sprzedaży soli, w poł. 1. dziesięciolecia XVIII w. musiał zmierzyć się z problemem, jakim było przejęcie przez państwo kontroli nad handlem tym produktem. 26 marca 1705 r. car Piotr I chcąc zwiększyć dochody skarbu wprowadził na terenie całej Rosji monopol państwowy na sprzedaż soli. W myśl ustawy przedsiębiorcy produkujący sól byli zobowiązani dostarczać ją państwu po wyznaczonej cenie, zaś państwo z odpowiednim zyskiem wprowadzało ją na rynek¹²⁴. Władca, doceniając znaczenie solnego przedsiębiorstwa Stro-

¹²² Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 123.

¹²³ СИЭ, т. 13, s. 868.

¹²⁴ ПСЗРИ, т. IV, но. 2009; *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой*

ganowa i pozostałych przedsiębiorców powiatu Solikamskiego, 26 marca 1705 r. polecił im kontynuować działalność warzelniczą i dalej dostarczać sól do Niżnego Nowogrodu, zastrzegając, iż jeśli „(...) w tym warzeniu będzie przerwa te warzelnie (...) z całym wyposażeniem będą zabrane na rzecz państwa”¹²⁵. Tuż po wprowadzeniu monopolu państwowego na sprzedaż soli Grigorij Dymitriewicz zawarł umowę z diakiem dumskim Awtamonem Iwanowem przewidującą, że dostawy nie będą obciążone żadnymi nowymi opłatami, a stawki celne pozostaną bez zmian (1 grzywna od 1 rubla). Umowa nie rozwiązywała kwestii związanych z opłatami za drewno opałowe¹²⁶.

Od chwili wprowadzenia monopolu państwo na sprzedaży soli zarabiałoby zwykle drugie tyle¹²⁷. Początkowe zyski skarbu wahały się w wysokości 2-6 denieg na pudzie. Wobec powyższego 12 maja 1705 r. kazano sprzedawać produkt z zyskiem 10 denieg na pudzie (do 5 lipca tego roku w Moskwie, zaś w pozostałych miastach do 10 sierpnia). Po 10 sierpnia 1705 r. miano sprzedawać sól za drugie tyle, za ile kupiono ją od producentów. Średnia cena puda soli sprzedawanej przez państwo wynosiła 10 i ½ kopiejki. W listopadzie 1707 r. państwo kupowało pud soli za 12 kopiejek, sprzedając go następnie za ponad 24 kopiejki¹²⁸. Zauważyć przy tym należy, iż ceny w poszczególnych prowincjach były różne i utrzymywały się na tym samym poziomie, np. w poł. XVIII w. na Syberii sprzedawano sól w skarbowych kramach po 19-20 kopiejek za pud (10 kopiejek zysku)¹²⁹. Według informacji diaków zajmujących się sprzedażą soli roczny zysk skarbu z tego tytułu w latach 1705-10 nie był mniejszy niż 300 000, a w kolejnych latach wynosił nawet 450 000 rubli¹³⁰. Przytoczone dane są prawdopodobnie zawyżone,

четверти XVIII в. Преобразования Петра I, под ред. Б.Б. Кафенгауза, Н.И. Павленко, Москва 1954, s. 133. W carskim ukazie wprowadzającym monopol państwowy na sprzedaż soli znalazło się także 21 punktów regulujących wszystkie kwestie związane z jej dostawą przez producentów. Jeden z tych zapisów zakazywał dostawcom sprzedawania soli po zawyżonej cenie pod groźbą kary śmierci.

¹²⁵ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 248-249.

¹²⁶ ПСЗРИ, т. IX, no. 6638.

¹²⁷ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 249.

¹²⁸ П. Миллюков: *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, СПб. 1905, s. 161; ПСЗРИ, т. IV, no. 2123. W. Szyrokowa szacuje, że państwo zarabiało na każdym pudzie od 5 do 10 kopiejek, zob. В.А. Широкова: *Соляные промыслы России...*, s. 52.

¹²⁹ Н.А. Миненко: *Северо-западная Сибирь в XVIII – первой половине XIX в.*, Новосибирск 1975, s. 286.

¹³⁰ 5 марта 1711. О передаче на рассмотрение сената ходатайства дьяков, находящихся при соляном сборе, об увеличении получаемого ими жалованья, (w:) „Сборник Русского Исторического Общества”, т. XI, 1873, no. II, s. 184. Pieniądze z tego tytułu szły m.in. na potrzeby Prikazu Poselskiego i Prikazu Admiralicji oraz wojska, zob. И.И. Голиков: *Деяния Петра Первого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам*, т. XIV, Москва 1842, no. 971- 972, s. 602.

gdyż w pierwszych dwóch latach obowiązywania państwowego monopolu sprzedaż soli prowadzona przez urzędników szła opornie. Stroganow i inni producenci dostarczyli aż 9 489 884 pudów soli, za które winni byli otrzymać 1 022 083 rubli, zaś państwo miało sprzedać towar za 1 903 451 rubli. W ciągu pierwszego roku urzędnikom udało się sprzedać jedynie 2 219 708 pudów za 409 695 rubli, z czego czystego zysku osiągnięto 134 490 rubli, a w takim wypadku dochód nie odzwierciedlał danych przytaczanych przez diaków. W 1706 r. spodziewano się sprzedać 3 000 000 pudów soli, lecz z uwagi na brak źródeł nie można określić, w jakiej liczbie zamknęła się owa sprzedaż. Piotr I otrzymawszy informację o zysku w wynoszącym 278 821 rubli za sprzedaż soli w 1706 r. wprowadził z tego tytułu stałe roczne opłaty na konkretne cele, m.in. na reformę sił zbrojnych¹³¹. Dane zawarte w *Lato-pisie permskim* wskazują, że w ciągu pierwszych pięciu lat funkcjonowania monopolu państwa na sprzedaż soli, zysk z tego tytułu rósł systematycznie osiągając w 1709 r. ponad 400 000 rubli. Natomiast całość zysków za sprzedaż soli w latach 1705-09 zamknęła się w kwocie 1 714 100 rubli¹³².

Tabela 1. Zysk osiągnięty przez państwo ze sprzedaży soli w latach 1705-09

Rok	Zysk w rublach
1705	172 100
1706	359 100
1707	386 500
1708	396 000
1709	400 400
Łącznie za lata 1705-09	1 714 100

Źródło: ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 250.

Według ustaleń Pawła Milukowa w latach 1705-09 zysk skarbu ze sprzedanej soli wyniósł zaledwie 714 700 rubli, co w przeliczeniu na zysk roczny wynosiło 142 940 rubli, przy czym kwota ta w żaden sposób nie mogła pokryć owych specjalnych wydatków ustalonych przez Piotra I. Władze w ciągu pięciu lat nie były w stanie sprzedać zgromadzonego w latach 1705-06 zapasu soli i zalegały producentom z zapłatą, którzy z należnych im 1 022 083 rubli

¹³¹ ПСЗРИ, т. IV, но. 2247. Z pieniędzy pochodzących z tzw. „solnego poboru” przeznaczono w owym roku na pułki dragonów (80 000 rubli) oraz na Prikaz Admiralicji (88 284 rubli).

¹³² ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 250.

otrzymali tylko 539 100, a pozostałe 436 692 ruble mieli otrzymać dopiero po sprzedaży produktu¹³³. Zgodnie z przyjętym założeniem urzędnicy skarbowi mieli wypłacać producentom w formie zaliczki od ¼ do ½ pieniędzy za sól mającą zostać dostarczoną na rzecz państwa, natomiast resztę całej kwoty producenci mieli otrzymać dopiero po faktycznym dostarczeniu towaru¹³⁴.

Warto zauważyć, iż pomimo znacznej produkcji własnej władze rosyjskie importowały sól m.in. z Hiszpanii i Francji, która trafiała na rynek za sprawą kupców angielskich i holenderskich zawijających do odebranego Szwecji w 1710 r. Wyborga¹³⁵. Owa „zamorska” sól dostarczana była do wyznaczonych portów nadbałtyckich i zaopatrywała tylko nowe prowincje (nadbaltyckie), a jej sprzedaż na terenie samej Rosji (także w Petersburgu) była zabroniona¹³⁶. Import tej soli został ostatecznie wstrzymany pod koniec roku 1752¹³⁷.

Trudności związane z funkcjonowaniem państwowego monopolu na sprzedaż soli sprawiły, iż 16 kwietnia 1711 r. Senat podjął próbę zmiany dotychczasowej sytuacji w odniesieniu do Grigorija Dymitriewicza i pozostałych przemysłowców solikamskich. Senatorowie chcieli wprowadzić podatek od warzonej i sprzedawanej przez nich soli na wolnym rynku – handel solą miał się odbywać po „wolnej cenie” przy opłacie stałych rocznych podatków od dochodów uzyskanych za sprzedaż soli w roku 1710. Sól miała być dostarczana wodnymi i lądowymi szlakami do wyznaczonych miast, następnie sprawdzona i opieczętowana przez urzędników państwowych i składowana w składach przemysłowców. Ostatecznie projekt nie wszedł w życie¹³⁸.

Natomiast w lipcu tegoż roku przebywający na wyprawie wojennej przeciwko Turcji car Piotr I otrzymał donos, że Grigorij Dymitriewicz „oszukuje na produkcji soli” w Zyriańskich Usoliach. Car polecił Senatowi wysłać urzędników do jego włości, by ci oszacowali wartość puda soli uzyskiwanego bezpośrednio w jego warzelniach i porównali ją z ceną puda dostarczonego do Niżnego Nowogrodu. Nad Kamę skierowano stolnika Gierasima Pleszczejewa, Stiepana Waraksina i Gierasima Juriewa z poddiaczymi w asyście 12 żołnierzy. O dokonanie kontroli, 18 września tego roku, poprosił również sam Grigorij, zaznaczając że ponosi straty na dostarczaniu soli do

¹³³ П. Милуков: *Государственное хозяйство России...*, s. 162.

¹³⁴ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 249.

¹³⁵ ПСЗРИ, т. XIII, no. 9796; Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй четверти XVIII в. Народы СССР в первой половине XVIII в., под ред. А.И. Барановича, Л.Г. Бескровного, Е.И. Заозерской, Е.И. Индовой, Москва 1957, s. 576.

¹³⁶ ПСЗРИ, т. VIII, no. 6209.

¹³⁷ Тамże, т. XIII, no.10063.

¹³⁸ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 250- 252.

skarbu państwa. W styczniu 1712 r. rozpoczęła się kontrola i stroganowscy urzędnicy zmuszeni byli udostępnić komisji „księgi wydatków solnego warzenia” i „księgi na solne warzenie i na przewóz” do Niżnego Nowogrodu za lata 1706-11. Carscy komisarze zbierali informacje odnośnie zakupu wszelkiego rodzaju „zapasów” do tych warzelnii oraz kosztów ich utrzymania – ile przeznaczają się na dniówkę dla robotników, jedzenie, odzież, obuwie. Grigorij nie chcąc ujawniać wszystkich kosztów związanych z funkcjonowaniem warzelnii zakwestionował kompetencje uczestniczącego w kontroli Juriewa, twierdząc iż ten nadużywał swojego stanowiska¹³⁹.

W wyniku kontroli chyłące się ku upadkowi warzelnii zyriańskie w 1712 r. zostały przejęte przez państwo, a zarząd nad nimi objął komisarz Stiepan Waraksin (chłopi przypisani do przedsiębiorstwa nadal pozostali u Stroganowa). W 1714 r. Waraksin poinformował władze, że nie jest w stanie dostarczać wytwarzanej tam soli do Moskwy i Smoleńska z uwagi na brak przewoźników. Komisarz nie mogąc poradzić sobie z prowadzeniem przedsiębiorstwa prosił, aby oddano je na powrót Grigorijowi Dymitriewiczowi i jego synom – Aleksandrowi, Siergiejowi i Mikołajowi na prawach wotczyny z obowiązkiem dostarczania na rzecz państwa 100 000 pudów soli rocznie aż po rok 1750. 7 marca tego roku Senat zwrócił Stroganowowi warzelnię nad Zyrianką, z tym jednak zastrzeżeniem, by kierował nimi nadal Waraksin¹⁴⁰. Odzyskanie Zyriańskich Usoli było ostatnim sukcesem Grigorija. Ten niekwestionowany twórca „solnej potęgi” swojego rodu zmarł 21 listopada 1715 r., pozostawiając po sobie włości liczące aż 10 000 000 dziesięcin ziemi rozciągającej się w dorzeczu Kamy i po obu zboczach gór Ural. Ludność zamieszkującą stroganowskie latyfundium szacowano na 44 669 poddanych i 33 235 osiadłych tam chłopów pańszczyźnianych zbiegłych z innych regionów Rosji. Grigorij pozostawił również 4 działając kompleksy warzelnicze stanowiące podstawę jego bogactwa – Nowe Usolie, Orzeł-Gródek, Zyriańskie Usolie i warzelnie należące do klasztoru Pyskorskiego. W szczytowym okresie funkcjonowania solnego przedsiębiorstwa przypadającym na lata 1700-08 Stroganow dysponował aż 162 warzelniami, co stanowiło ponad 70% wszystkich warzelnii w powiecie Solikamskim¹⁴¹.

¹³⁹ Tamże, s. 255-257; И.В. Купцов: *Род Строгановых...*, s. 63.

¹⁴⁰ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 259-260; ПСЗРИ, т. XIII, no. 9762; И.В. Купцов: *Род Строгановых...*, s. 63.

¹⁴¹ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 138. Dziesięcina – dawna jednostka powierzchni gruntów, rozpowszechniona w Rosji od XV w.; od XVI w. są poświadczane 2 wielkości dziesięciny: o pow. 2500 sążni² (50 sążni x 50 sążni) oraz o pow. 2400 sążni² (30 sążni x 80 sążni) z czasem zwana dziesięciną skarbową bądź prawną i stanowiąca podstawową jednostkę miar rolnych = 1,0925 ha. Istniały też inne rodzaje dziesięcin: dziesięcina setna = 4000 sążni² = 1,8209 ha;

ZMIERZCH “SOLNEJ POTĘGI”

Zarząd nad całym majątkiem pozostawionym przez Grigorija Dymitriewicza objęła jego druga żona Maria Jakowlewna, pierwsza dama dworu carowych – Katarzyny I i Anny Iwanowny, i sprawowała go aż do swojej śmierci w roku 1733¹⁴². Wraz z odejściem Grigorija nastąpiło stopniowe pogarszanie się kondycji wszystkich jego zakładów. Począwszy od 1717 r. Stroganowowie wskutek pożarów warzeln, zatonięć statków z ładunkiem, napaści rozbójniczych i kłopotów ze znalezieniem odpowiedniej liczby pracowników, ponosili systematyczne straty w dochodach z produkowanej soli i nie byli w stanie utrzymać wyznaczonego przez państwo (władze skarbowe) rocznego limitu dostaw wynoszącego nie mniej niż 3 000 000 pudów¹⁴³.

Władze doceniając wkład Stroganowów w rozwój rosyjskiego przemysłu solnego 9 czerwca 1716 r. zakazały gubernatorowi syberyjskiemu księciu Matwiejowi Gagarinowi pobierania z zarządzanych przez nich Zyriańskich Usoli podatków, rekrutów i robotników. W zamian za te ulgi Stroganowowie zobowiązani byli dostarczyć państwu określoną ilość soli we wskazane miejsca¹⁴⁴. Ostatecznie okazało się, że Stroganowowie dostarczający sól dla skarbu i korzystając z owej „ulgi” w latach 1725-50 ponieśli z tego tytułu straty wynoszące 425 000 rubli. Oprócz tego ludność z ich włości podlegała poborowi do armii i zmuszona była wносить opłaty przeznaczone na konie dla jednostek dragonii (łącznie 28 198 rubli 90 kopiejek). Koszty utrzymania owych warzeln były bardzo duże i Stroganowowie niejednokrotnie prosili Senat o ich przejecie lub zniesienie bezpłatnej „daniny solnej”¹⁴⁵.

Wprowadzenie przez państwo wspomnianego monopolu na sprzedaż soli fatalnie odcisnęło się na rozwoju rosyjskiego przemysłu solnego. Spośród permskich solnych przemysłowców przetrwali tylko najsilniejsi, m.in. Stroganowowie, klasztor Pyskorski oraz bogate rodziny solowarów posadu Soli Kamskiej – Surowcowowie i Roztowszczykowowie¹⁴⁶. Natomiast roczne zyski skarbu z tego tytułu były znaczne, gdyż w maju 1724 r. wyniosły 662 118 rubli¹⁴⁷. W kolejnym roku do Moskwy trafiło ponad 350 000 pudów

dziesięcina duża (gospodarska) = 3200 sążni² = 1,4567 ha. N. Ustiugow w swojej pracy nie podaje rodzaju dziesięciny według, której została określona wielkość dóbr Stroganowów.

¹⁴² И.В. Купцов: *Род Строгановых...*, s. 63-65.

¹⁴³ ПСЗРИ, т. VII, но. 4410; т. IX, но. 6698.

¹⁴⁴ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 260-264.

¹⁴⁵ Тамże, s. 270-271.

¹⁴⁶ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 142; В.А. Широкова: *Соляные промыслы России...*, s. 52.

¹⁴⁷ *Хрестоматия по истории СССР (1682-1856)*, сост. С.С. Дмитриев, т. II, Москва 1949, s.

soli, z czego sami Stroganowowie dostarczyli aż 236 000 pudów¹⁴⁸. Jednakże władze widząc, iż państwowy monopol niesie ze sobą szereg utrudnień dla przedsiębiorców, na powrót zezwoliły na swobodną sprzedaż soli w całym państwie, lecz po opłaceniu odpowiednich podatków. Od 1725 r. wszyscy pracujący w warzelniach robotnicy, chłopci i bobyle zostali obciążeni podatkiem pogłównym w miejsce płaconego dotychczas podatku od sprzedaży soli. Obciążenia podatkowe nie ominęły również Stroganowów, od których teraz państwo pobierało świadczenia w dwójnasób – w postaci dostawy soli liczącej 100 000 pudów rocznie oraz podatku pogłównego w pieniądzu¹⁴⁹. 31 grudnia 1727 r. carowa Katarzyna I chcąc przeciwdziałać upadkowi rosyjskiego przemysłu solnego wydała specjalny ukaz *O zakładach solnych i handlu solą*, w którym nakazywała przemysłowcom budowę zupełnie nowych warzelnii w miejscach występowania podziemnych źródeł solanki oraz ponowne uruchomienie starych nieczynnych zakładów. Decyzją władczyni warzelnie należące do przedsiębiorców nieradzających sobie z produkcją soli miały być sprzedawane ludziom bardziej zaradnym¹⁵⁰. Uwolnienie handlu solą znacznie pomogło Stroganowom, którzy zaczęli czerpać zyski ze sprzedaży tego produktu niewielkimi partiami m.in. w Kazaniu, Niżnym Nowogrodzie, Łyświe¹⁵¹, czy siole Rabortki¹⁵². Dopiero w 1728 r. władze podjęły oficjalną decyzję o zniesieniu państwowego monopolu na sprzedaż soli. Wolny handel solą trwał jednak niecałe trzy lata, gdyż w sierpniu 1731 r. państwo znów na blisko sto lat przejęło monopol¹⁵³. Stroganowowie zostali zobowiązani do warzenia do 3 000 000 pudów rocznie, zaś pozostali permscy producenci mieli dostarczać każdego roku 1 000 000 pudów. Część stroganowskiej soli odsyłana była do Wiatki i na Syberię, a główne dostawy szły do Niżnego Nowogrodu i innych miast położonych w górnym biegu Wołgi.

32.

¹⁴⁸ *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I...*, s. 131-132.

¹⁴⁹ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 269.

¹⁵⁰ ПСЗРИ, т. IX, no. 5219; т. XXIII, no. 17396; ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 271. Zniesienie monopolu państwowego na sprzedaż soli i wprowadzenie specjalnego podatku od jej sprzedaży postulował działający w czasach Piotra I ekonomista Iwan Pososzkow, zob. Книга о скудности и богатстве, сие есть изъяснение, от чего приключается скужность, и от чего гобзовитое богатство умножается, (w:) Сочинения Ивана Посошкова, изд. М. Погодиным, Москва 1842, s. 222-226.

¹⁵¹ Łyświa- miejscowość nad rzeką Łyśwą, 206 km na wschód od Permu.

¹⁵² Rabortki- przystań na prawym brzegu Wołgi, 60 km na wschód od Niżnego Nowogrodu.

¹⁵³ ПСЗРИ, т. VIII, no. 5827; т. IX, no. 6368; т. XIII, no. 9761; С.М. Троицкий: *Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII в.*, Москва 1966, s. 160; Н.А. Миненко: *Северо-западная Сибирь...*, s. 286. W 1820 r. wydano „Przepisy o wolności wewnętrznego handlu solą”, które sprawiły, iż w kolejnych latach dochody skarbu czerpane z tytułu posiadania przez państwo monopolu na handel solą znacznie się zmniejszyły, a w konsekwencji zupełnie zniknęły.

Cena soli zależała od kosztów warzenia i dostawy do Niżnego Nowogrodu i wahała się od 8 do 9 kopiejek za pud (cena ta utrzymywała się w latach 1731-68). Stroganowowie, ponoszący duże straty na dostawach soli, jeszcze w 1731 r. zabiegali o ulgi związane z transportem soli. W następnym roku władze zlikwidowały podatek od cen umownych. Zwiększeniu natomiast, o 1 kopiejkę na pudzie, uległy ceny umowne soli sprzedawanej przez Stroganowów. Podwyżka ta miała pozwolić im utrzymać urzędników, składy solne i „dwory solne” znajdujące się w poszczególnych miastach. Pomimo tego ponosili oni nadal straty, gdyż stale rosły ceny materiałów potrzebnych do warzenia, głównie drewna¹⁵⁴. Trudna sytuacja Stroganowów spowodowana była także konkurencyjnymi cenami soli pochodzącej z jezior astrachańskich, która znajdowała się w magazynach państwowych. Władze obawiając się, iż nie zdołają jej w ogóle sprzedać ustaliły na nią cenę znacznie niższą niż sól permską¹⁵⁵. W lipcu 1732 r. carowa Anna Iwanowna poleciła władzom skarbowym wypłacić Stroganowom w formie zaliczki ¼ całej sumy za zakontraktowaną u nich dostawę soli na tenże rok¹⁵⁶. W maju 1733 r. Biuro Solne¹⁵⁷ za zgodą władczyni chcąc zrekompensować straty ponoszone przez solikamskich przedsiębiorców przy produkcji i spedycji soli, podniosło jej cenę po 1 kopiejce na pudzie. Jeszcze w tym samym roku w odpowiedzi na suplikę barona Aleksandra Grigorjewicza Stroganowa wydane zostało postanowienie dotyczące wsparcia „nieradzących” sobie przemysłowców solnych za pomocą różnych środków, min. pożyczki państwowej, zezwolenia na pracę przy produkcji soli ludziom ze wszystkich warstw społecznych, zakazie czynienia trudności przez urzędników państwowych podczas przewozu towaru¹⁵⁸.

W ciągu trzech lat poprzedzających przywrócenie wolnego handlu solą, Stroganowom nie udało się osiągnąć zakładanej rocznej produkcji w postaci

¹⁵⁴ ПСЗРИ, т. VIII, но. 5827; ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 271.

¹⁵⁵ ПСЗРИ, т. VIII, но. 5328. Władze nie chciały płacić również wysokich opłat za przechowywanie soli astrachańskiej w prywatnych magazynach (murowanych).

¹⁵⁶ ПСЗРИ, т. VIII, но. 6119.

¹⁵⁷ Urząd zwany powszechnie Biurem Solnym został utworzony około 1720 r. pod nazwą Główne Biuro Solne. Do 1725 r. zwany był również Zarządem Solnym, zaś w latach 1725-54 Biurem Solnym, a następnie Biurem Poboru Solnego. Urząd do 1723 r. i w latach 1727-31 podlegał Kamer-Kolegium (Kolegium Skarbu), zaś w latach 1724-27 i 1731-37 Gabinetowi Ministrów, a od 1737 r. Senatowi. Biuro Solne zajmowało się wszelkimi kwestiami związanymi z warzelnictwem i zbytem soli. W 1772 r. w urzędzie zostały utworzone następujące działy: Przygotowania i Dostaw, Sprzedaży Soli, Spraw Rachunkowych i Śledczych. Biuro Poboru Solnego zlikwidowano w 1783 r., a jego funkcje przejęły gubernialne izby skarbowe. W 1797 r. urząd powołano zachowując jego pierwotne funkcje. W 1803 r. urząd wszedł w skład Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, zob. <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=148&sid=392755> (pozyskano 15.09.2009).

¹⁵⁸ ПСЗРИ, т. IX, но. 6389, 6408.

nie mniejszej niż 3 000 000 pudów. W 1725 r. brak wyniósł blisko 960 000 pudów, a w kolejnych latach odpowiednio – 183 799 i 401 768 pudów. Pozostali przedsiębiorcy permscy zobowiązani do wyprodukowania 1 000 000 pudów tylko w 1725 r. nieznacznie przekroczyli zakładany stan, a w 1726 r. mieli stratę wynoszącą 176 569, natomiast rok później aż 295 190 pudów¹⁵⁹.

Tabela 2. Produkcja soli przedsiębiorców permskich w latach 1725-27 (w pudach)

Lata	Stroganowowie	Inni przedsiębiorcy
1725	2 042 818	1 070 758
1726	2 816 220	823 431
1727	2 598 231	704 809

Źródło: ПСЗРМ, т. IX, но. 6408.

W 1732 r. zmarła Maria Jakowlewna Stroganowa, a cały majątek przejęli jej synowie – Aleksander, Mikołaj i Siergiej Grigorjewiczowie. Pierwszy z braci już w 1720 r. udał się z wizytą do permskich włości rodzinnych, gdzie zapoznał się z funkcjonowaniem tamtejszych warzeln. Rodowe gospodarstwo w latach 1725 i 1727 odwiedził również Mikołaj¹⁶⁰. W 1722 r. podczas wyprawy wojennej przeciwko Persji car Piotr I w uznaniu zasług Stroganowów na rzecz ojczyzny nadał wszystkim trzem synom Grigorija Dymitriewicza tytuły baronów. W rodowym herbie pojawiła się dewiza FERRAM, OPES PATRIAC, SIBI NOMEN – „Bogactwa będące pod ziemią ojczyźnie, sobie imię”¹⁶¹. Jak zauważył S. Kuzniecowa największym osiągnięciem Stroganowów, które wpisało się w dzieje państwa rosyjskiego była kolonizacja kraju Permskiego (Wielkiej Permii) oraz Syberii¹⁶². Jednakże synowie Grigorija Dymitriewicza nie zamierzali kontynuować dzieła ojca na polu przemysłu solnego i powoli inwestowali w znacznie zyskowniejszy przemysł metalurgiczny. W 1733 r. powstał ich pierwszy zakład odlewniczy – Bilimbajewski, który zresztą został uruchomiony z myślą o produkcji wszelkiego sprzętu na potrzeby ich warzeln. W ciągu trzydziestu lat wyrosły kolejne stroganowskie przedsiębiorstwa odlewnicze, pracujące jednak już nie na potrzeby przemysłu solnego lecz głównie na potrzeby armii¹⁶³.

¹⁵⁹ Tamże, no. 6698.

¹⁶⁰ И.В. Кушцов: Род Строгановых..., s. 72, 74.

¹⁶¹ Б. Дунаев: „Русский барокко”. Строгановская церкви Нижнего-Новгорода и Сольвычегодска, (w:) *Экскурсионный вестник. Хождение по Руси и зарубеж*, 1915, no. 3, s. 10.

¹⁶² С.О. Кузнецов: *Государственная и меценатская деятельность рода Строгановых...*, s. 32.

¹⁶³ Р. Портал: *Урал в XVIII веке...*, s. 405.

Na początku lat 40. XVIII w. wskutek braku ludzi niezbędnych do pracy w warzelniach i przy obsłudze statków przewożących sól nastąpiło załamanie rosyjskiego rynku solnego. Szczególnie dotkliwie odczuli to Stroganowowie dostarczający dotąd państwu ponad połowę całej produkcji tego surowca¹⁶⁴. Jeszcze w 1740 r. bracia dokonali podziału rodowych nieruchomości w Moskwie, zachowując jednak nadal we wspólnym władaniu dawne ojcowskie solne przedsiębiorstwo, dla którego sytuacja gospodarcza kraju kilku najbliższych lat okazała być się decydująca¹⁶⁵.

Brak siły roboczej, a także niski stan wód na rzekach sprawił, iż na początku 1744 r. w wielu miastach zabrakło soli ze stroganowskich warzeln. Senat zaniepokojony szerzącą się spekulacją tym produktem (szczególnie przez żołnierzy mających pierwszeństwo zakupu) i obawiający się wystąpienia społecznych nakazał wprowadzić sprzedaż soli jedynie dla chłopów. Dodatkowo do Moskwy przewieziono zapasy soli zgromadzone w Petersburgu¹⁶⁶. Sami Stroganowowie próbowali przeciwdziałać zaistniałej sytuacji zwracając się w lutym 1744 r. do Senatu z prośbą o przysłanie aż 9500 robotników do pracy w swoich warzelniach (później zredukowali swoje żądania do 4500). Piętrzące się trudności zmusiły także braci do zaoferowania władzom (po raz kolejny) przejęcia Zyrjańskich Usoli. Senat jeszcze w tym samym roku odrzucił ich wniosek i przymusił do dalszej produkcji. Jednocześnie do stroganowskich warzeln zostali wysłani generał-major Iwan Juszkow i asesor Biura Solnego Domaszniew w celu określenia faktycznych cen warzenia soli i jej dostaw do Niżnego Nowogrodu. Do obsługi stroganowskich statków mieli zostać skierowani chłopci państwowi najęci w guberni Kazańskiej i prowincjach: Swijażskiej i Symbirskiej, opłacani pieniędzmi skarbowymi w formie kredytu udzielonego Stroganowom¹⁶⁷.

W maju 1744 r. Aleksander Grigorjewicz wraz z braćmi poinformował władze, iż nie jest w stanie rozpocząć produkcji w roku kolejnym z uwagi na brak robotników dostarczających drewno do warzeln. Niepewność związana z dalszą produkcją zmusiła Stroganowów do złożenia władzom oferty przekazania swoich zakładów warzelniczych na rzecz skarbu państwa. We wrześniu tegoż roku Aleksander i Siergiej zostali wezwani do Senatu, gdzie usłyszeli o tym, że wysłane przez nich statki z solą z Niżnego Nowogrodu do Moskwy nie dotarły na czas, co spowodowało brak produktu na rynku. Senat pod karą grzywny nakazał im dotrzymać ustalone terminy dostaw. W odpow-

¹⁶⁴ ПСЗРИ, т. XIII, но. 9761.

¹⁶⁵ И.В. Купцов: *Род Строгановых...*, s.72.

¹⁶⁶ С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XI, т. 21, Москва 1993, s. 241-242.

¹⁶⁷ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 271.

iedzi bracia powołując się na trudną sytuację finansową ponowili swoją propozycję dotyczącą przekazania swoich warzelnii do skarbu. Władze nie przyjęły tłumaczenia przedsiębiorców i w listopadzie wydały im polecenie przygotowania się do warzenia soli w roku kolejnym, tak by wyprodukowana sól bez problemu trafiła do miast w górnym biegu Wołgi. Aleksander w imieniu swoim i braci poinformował Senat, że prośbę o przejęcie warzelnii przez państwo złożył również do samej carowej Elżbiety Piotrownej, a zgodnie z poleceniem senatorów będzie robił co w jego mocy¹⁶⁸.

W styczniu 1745 r. Senat poinformował władczynię, że polecił wydać Stroganowom pewne kwoty pieniężne w formie pożyczki w celu pokrycia kosztów dostaw soli, lecz ci odmówili ich przyjęcia tłumacząc się obawą popadnięcia w długi skarbowe orzekając jednocześnie, iż nadal oczekują przejęcia swojego solnego przedsiębiorstwa przez państwo. W lutym Stroganowowie donosili do Senatu, iż z uwagi na brak robotników najemnych nie są w stanie rozpocząć spławu przygotowanej przez siebie soli. Pod znakiem zapytania stała również produkcja w 1746 r., gdyż przemysłowcy nie otrzymali dotychczas należnych im pieniędzy za rok poprzedni. Stroganowowie szacowali koszty rozpoczęcia przygotowań do warzenia na 70 000 rubli, które winni otrzymać do marca 1745 r., a ogólna suma niezbędna do wyprodukowania żądanej ilości soli zamykała się w kwocie 199 437 rubli. Z pomocą próbowało przyjść Biuro Solne oferując w formie pożyczki do 30 000 rubli, lecz i ta oferta została przez Stroganowów odrzucona. Nie zadowalające było także rozwiązanie polegające na podwyżce przez państwo ceny 1 puda soli o 1 kopiejkę, ponieważ jak argumentowali to Stroganowowie – zyski z tego tytułu byłyby możliwe dopiero w latach 1746-47. Władze chcąc choć częściowo rozwiązać problem związany z terminowymi dostawami soli, do pomocy Stroganowom ponownie skierowały generała Iwana Juszkowa, którego zadaniem było najęcie odpowiedniej liczby robotników pracujących przy spławie soli (opłacanych przez samych Stroganowów). Za ich znalezienie odpowiedzialni byli również miejscowi gubernatorzy i wojewodowie¹⁶⁹. W maju 1745 r. stroganowska sól była już zwieziona z warzelnii i oczekiwała na wysyłkę. Gotowe były również statki, lecz nadal brakowało ludzi mogących je obsługiwać. Dodatkowym problemem były koszty przedstawione przez właścicieli jednostek pływających, którzy za przewóz soli z Niżnego Nowogrodu do miast nad górną Wołgą żądali znacznie większej zapłaty niż poprzednio. Ponadto przewoźnicy obawiając się zatrzymań

¹⁶⁸ С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XI, т. 21, с. 243.

¹⁶⁹ Там же, т. 22, с. 329-330.

swoich jednostek przez urzędników z poszczególnych prowincji, bardzo często pod błahym zarzutem w celu wymuszenia łapówki, a także napaści ze strony „róznorodnych band”, nie chcieli brać na siebie odpowiedzialności zarówno za dotrzymanie terminu spławu jak i przewożony towar. Na wniosek Stroganowów, domagających się powołania specjalnej komisji mającej oprócz oszacowania łącznych kosztów produkcji i wysyłki soli oraz kwestii związanych z obawami przewoźników, Senat nakazał wszystkim gubernatorom i wojewodom zadbać o bezpieczny spław ich soli¹⁷⁰.

Według doniesień generała Juszkowa w poł. 1745 r. do wysłania oczekiwało 4 264 077 pudów permskiej soli. W czerwcu tegoż roku Stroganowowie po raz kolejny skierowali do Senatu skargi na swoje trudne położenie. Tym razem przemysłowcy żalili się na to, iż najęci robotnicy po pobraniu zadatku nie zjawiali się do pracy lub oddawszy zadatek także nie chcą jej podejmować. Senatorowie najwyraźniej zmęczeni nieustannymi skargami Stroganowów, przekazali wszystkie ich sprawy do Biura Solnego, które dopiero w ostateczności miało prosić Senat o pomoc. Decyzją władz Stroganowowie zostali zobowiązani do wyprodukowania i dostarczenia w ściśle określonych terminach około 3 000 000 pudów soli. Solni przedsiębiorcy zastrzegli się jednak, że takiej ilości soli nie są w stanie dostarczyć z uwagi na brak drewna opałowego spowodowanego znacznym wytrzebieniem lasów w pobliżu warzelnii. Urzędnicy Biura Solnego w sprawozdaniach do Senatu potwierdzali konieczność prowadzenia ciągłej produkcji soli przez Stroganowów w wysokości 3 000 000 pudów rocznie, gdyż jej zaniechanie mogłoby mieć katastrofalne skutki dla gospodarki. Braku tej soli nie pokryłaby nawet produkcja innych drobnych producentów permskich. Ponadto w maju 1745 r. produkcję przerwał Grigorij Demidow, dostarczający do tej pory na rynek do 264 000 pudów surowca rocznie. Z uwagi na brak kadry pracowniczej niepewnie przedstawiała się również kwestia dostaw soli pozyskiwanej ze słonych jezior w pobliżu Astrachania. Senat obawiając się przerw w dostawach wydał polecenie zmuszające Stroganowów do kontynuowania prac warzelniczych. Synowie Grigorija Dymitriewicza próbowali wymówić się brakiem dostatecznej ilości drewna potrzebnego do produkcji owych 3 000 000 pudów, informując władze, iż ze zgromadzonych 139 187 sążni sześciennych można wyprodukować jedynie 278 000 pudów soli¹⁷¹.

¹⁷⁰ Tamże, s. 330. Na „solnych statkach” często ukrywali się zbiegli chłopci i rozbójnicy, których wypływały oddelegowane do tego zadania specjalne oddziały wojskowe. Dowódcom tych jednostek zakazano jednak zbędnego zatrzymywania transportów z solą, nakazując jedynie ich przeszukiwanie.

¹⁷¹ С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XI, т. 22, Москва 1993, s. 330-332. Podobny problem miał miejsce w guberni Astrachańskiej. Brak odpowiedniej liczby robotników znacznie utrudniał

Stroganowowie dążąc konsekwentnie do przekazania swojego przedsiębiorstwa na rzecz skarbu oskarżyli władze klasztoru Pyskorskiego o „podkupowanie” swoich robotników ofertami wyższych zarobków. Senat uznał te skargi za bezzasadne, podkreślając że sami mogą zaproponować najemnym robotnikom wyższe stawki za pracę w swoich warzelniach. Senatorowie nie wnikając w przyczyny fatalnej kondycji przedsiębiorstwa kierowanego przez Stroganowów, przypomnieli równocześnie o ciężącym na nich terminowym obowiązku dostawy określonej ilości soli w 1746 r. Według wyliczeń Biura Solnego w tymże roku wszyscy liczący się permscy przemysłowcy wyprodukowali 4 126 055 pudów, przy czym Stroganowowie nie zdołali osiągnąć wyznaczonego limitu, gdyż udało im się wywarzyć jedynie 2 637 710 pudów. Z kolei łączna produkcja pozostałych permskich przemysłowców wyniosła 1 488 345 pudów. Senat widząc kłopoty Stroganowów związane z osiągnięciem wyznaczonego limitu zgodził się ostatecznie wspomóc ich kwotą w wysokości 42 399 rubli w „miedzianej monecie” pochodzącymi z Solnego Biura oraz dochodami uzyskiwanymi z opłat celnych, kancelaryjnych i szynkowych w Niżnym Nowogrodzie i guberni Niżnonowogrodzkiej (Niżegorodzkiej)¹⁷².

Tabela 3. Produkcja soli permskiej w 1746 r.

Przedsiębiorca	Liczba wyprodukowanej soli w pudach
Stroganowowie	2 637 710
Klasztor Pyskorski	1 038 409
Grigorij Demidow	67 902
Turczaninow	138 345
Rostowszczykow	135 193
Surowcow	108 496
Razem	4 126 055

Źródło: C.M. Соловьев: История России..., кн. XI, т. 22, s. 388.

Kłopoty związane z nieustającym brakiem robotników do prac w warzelniach i podczas spławu oraz brak drewna opałowego zmusiły Stroganowów w kwietniu w 1747 r. do skierowania do Senatu skargi na Biuro Solne, które

dostawy tamtejszej soli do miast położonych nad górną Wołgą.

¹⁷² Tamże, s. 388.

według nich „nie tylko (...) zgodnie ze swoim obowiązkiem w potrzebie ich nie broni (...) lecz przymusza do terminowej dostawy soli, przez co oni Stroganowowie, nie mając funduszy na zachowanie płynność spraw solnych, na skarbową pożyczkę dłużej czekać nie mogą”¹⁷³. Wobec powyższego prosili władze o zwolnienie ich z dostarczenia soli, gdyż jak argumentowali „nikt nie jest niewolnikiem dostaw państwowych”¹⁷⁴. Senat nie przychylił się do tej prośby i jak to miało miejsce poprzednio nakazał im wywiązać się ze wszystkich zakontraktowanych dostaw w ustalonych terminach. Jediną pomocą ze strony władz było skierowanie do nich asesora Bieliewcowa, który miał zająć się przyspieszeniem wysyłki transportów soli do Niżnego Nowogrodu oraz najmem robotników do pracy w warzelniach¹⁷⁵.

W latach 1747-48 sytuacja solnego przedsiębiorstwa Stroganowów musiała być na tyle krytyczna, skoro Senat zgodził się wypłacić im zaliczkę przeznaczoną na utrzymywanie produkcji oraz nająć 2000 chłopów do obsługi ich statków. Władze analizując dokumenty opisujące gospodarstwo Stroganowów, które na ich wniosek przedstawił generał Juszkow i Biuro Solne, postanowiły im pomóc „aby solne zakłady baronów Stroganowów (...) nie popadły w skrajną ruinę, a szczególnie by od tego w państwie niedostatku soli, a w skarbie niedoboru [pieniędzy – P.K.] nie było”¹⁷⁶.

W 1747 r. Senat nakazał również Solnemu Biuru rozeznąć kwestię możliwości przejęcia Zyrjańskich Usoli na rzecz skarbu państwa i znaleźć przedsiębiorców, którzy objęliby je na tych samych warunkach jak dotychczas Stroganowowie. Początkowo chętnych na przejęcie warzelni nie było. W rzeczywistości Biuro Solne nie chciało przekazywać ich „nieznanym” przedsiębiorcom i postulowało pozostawienie ich władaniu Stroganowów, powołując się na zapisy mówiące, iż otrzymali je oni od cara „na wieczność”. Urzędnicy mieli świadomość, że tylko kilkusetletnie doświadczenie Stroganowów w zakresie solowarstwa mogło zagwarantować dalszą rentowność zakładu. Wkrótce zjawili się jednak pierwsi chętni na przejęcie zyrjańskich warzelni pod następującymi warunkami:

- Bez dostawy na rzecz skarbu 100 000 pudów soli rocznie.

¹⁷³ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 272. Brak drewna opałowego spowodowany nadmierną eksploatacją lasów znajdujących się w pobliżu warzelni dotknął również zakłady znajdujące się na północy Rosji i w pobliżu Niżnego Nowogrodu, m.in. warzelnie w Starej Rusie, Soli Galickiej i Bałachnie. Władze pragnąc ocalić resztki tamtejszych kompleksów leśnych wstrzymały w tych miejscach produkcję soli, zob. ПСЗРИ, т. 26, но. 20315; В.А. Широкова: Соляные промыслы России..., s. 52.

¹⁷⁴ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 272.

¹⁷⁵ Тамże; С.М. Соловьев: История России..., кн. XI, т. 22, s. 441.

¹⁷⁶ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 272.

- Przypisaniem do zakładów 10 000 państwowych chłopów.
- Uzyskaniem dogodnej pożyczki ze skarbu na odnowienie przedsiębiorstwa.

Senat odrzucił jednak warunki stawiane przez potencjalnych zarządców Zyriańskich Usoli i jeszcze w 1747 r. potwierdził prawa Stroganowów do tychże warzelnii i okolicznych ziem oraz nakazał, aby jak dawniej warzyli we wszystkich swoich zakładach sól w wysokości 3 000 000 pudów¹⁷⁷. Jednakże Stroganowowie konsekwentnie dążyli do „pozbycia się” tego kłopotliwego przedsiębiorstwa. Senat nie widząc możliwości rozwiązania problemu w latach 1748-50 przedłożył carowej Elżbiecie Piotrownie propozycję, aby przekazać te warzelnie Stroganowom w formie wotczyny i w ten sposób nie pobierać od nich daniny w postaci 100 000 pudów soli rocznie. Sami Stroganowowie znając słabość występujących tam podziemnych źródeł solankowych woleli, aby zakład należał do skarbu państwa. Należy zauważyć, iż położenie innych zakładów w guberni Permskiej w owym czasie było równie trudne¹⁷⁸. Władze postanowiły ostatecznie pomóc przedsiębiorcom i w czerwcu 1750 r. zniósły obowiązek dostarczania owych 100 000 pudów soli oraz zdecydowały, że ceny na stroganowską sól wysyłaną z Niżnego Nowogrodu i do miast w górnym biegu Wołgi będą ustalane wspólnie z Solnym Biurem. W lutym 1751 r. Senat na wniosek Solnego Biura ustalił, że Stroganowowie otrzymają pomoc w wysokości 3 denieg od każdego dostarczanego puda. Pieniądze te miały pokryć koszty utrzymania ich urzędników, dworów handlowych i składów solnych¹⁷⁹. Pomimo tego Stroganowowie nadal skarżyli się na „uciążliwość” związane z produkcją i prosili władze o uwolnienie ich od warzenia soli i przejęcie Zyriańskich Usoli¹⁸⁰. Niechęć rodziny do dalszego zajmowania się warzelnictwem na wielką skalę spowodowana była głównie rosnącą konkurencją, a także jak już wspomniano, zaangażowaniem się ich – jeszcze w latach 20. XVIII w. – w bardziej zyskowny przemysł metalurgiczny¹⁸¹.

Pod koniec lat 40. XVIII w. rodowe przedsiębiorstwo Stroganowów zarządzane dotąd wspólnie przez Aleksandra, Nikołaja i Siergieja Grigorjewiczów uległo podziałowi. Jeszcze w maju 1747 r. doszło między braćmi do podziału wszystkich permskich wotczyn, zaś w grudniu 1749 r. rozdzielone

¹⁷⁷ Тамże; ПСЗРИ, т. XIII, но. 9762.

¹⁷⁸ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 271, 279. Zaprzestanie produkcji soli nastąpiło również na skutek fatalnego stanu technicznego warzelnii i pożaru, jaki dotknął przedsiębiorstwo oraz zniszczeń spowodowanych wylewami Kamy.

¹⁷⁹ ПСЗРИ, т. XIII, но. 9834.

¹⁸⁰ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 273, 277-278; ПСЗРИ, т. XIII, но. 9762.

¹⁸¹ Р. Портал: Урал в XVIII веке..., s. 47, 99, 117; *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I...*, s. 93.

zostało całe ich solne przedsiębiorstwo¹⁸². Zgodnie z zapisami „polubownie” zawartych umów podziałowych Nikołaj otrzymał ziemie zamieszkiwane przez 16 034 chłopów, 182 służących, 736 mistrzów i 2235 robotników oraz udziały we wszystkich czterech kompleksach warzelniczych. Łącznie w jego władaniu znalazło się 30 studni solankowych, 28 warzeln, 24 panwie, 20 składów solnych obsługiwanych przez 2390 chłopów i wyspecjalizowanych robotników. Aleksandrowi, oprócz włości, przypadło 15 926 chłopów, 736 mistrzów, 2236 robotników i 182 służących oraz udziały we wszystkich czterech solnych zakładach – 29 studni solankowych, 29 warzeln, 24 panwie, 18 składów solnych wraz z obsługą liczącą 2391 chłopów i robotników. U Siergieja znalazło się 16 142 chłopów, 735 mistrzów, 2150 robotników i 182 służących oraz podobnie jak u pozostałych udziały we wspomnianych zakładach solnych – 30 studni solankowych, 29 warzeln, 18 składów solnych z kadrą liczącą 2305 chłopów i robotników¹⁸³.

Wraz z tym podziałem nastąpił koniec funkcjonowania jednego ogromnego rodowego przedsiębiorstwa Stroganowów, dzięki któremu mogli kontrolować rosyjski rynek solny. Od tej chwili poszczególni członkowie rodziny i ich potomkowie działali na własną rękę, chociaż w oficjalnych dokumentach kierowanych do urzędów państwowych nadal występowali wspólnie. Nikołaj Grigorjewicz rozbudowując swoje przedsiębiorstwo w 1751 r. zakupił w Twerze od kupca Tomilina ziemię za 200 rubli pod budowę nowych składów solnych¹⁸⁴. W 1754 r. zmarł Aleksander Grigorjewicz, a cały majątek po nim – na krótko – przejął jego trzecia z kolei żona Maria Artemiewna. We wrześniu 1757 r. udziały we wszystkich zakładach pozostawionych przez niego zostały podzielone pomiędzy Marię Artemiewnę oraz dwie jego córki – Annę Aleksandrownę (z drugiego małżeństwa) i Warwarę Aleksandrownę (z trzeciego małżeństwa). Anna otrzymała 9923 „dusz” chłopskich i udziały w usolskich, lenwieńskich i czusowskich przedsiębiorstwach oraz Jajwieński Ostrożek, tyle samo chłopów i także udziały w solnych przedsiębiorstwach uzyskała Warwara. Prawa do części wszystkich warzeln zachowała również Maria Artemiewna¹⁸⁵. Do niemal równego podziału warzelniczego majątku w Usoliu, nad Lenwą i Czusową doszło również w latach 1762-63 pomiędzy dziećmi Nikołaja Grigorjewicza: synowie – Grigorij i Siergiej otrzymali po 9

¹⁸² И.В. Купцов: *Род Строгановых...*, s. 72. W 1750 r. podzielono pozostały majątek znajdujący się Niżnym Nowogrodzie.

¹⁸³ *Хронологический реестр...*, s. 159, 169; А.Н. Онучин: *Именитые люди...*, s. 65; И.В. Купцов: *Род Строгановых...*, s. 72-75; А.В. Шилов: *Разделы пермских владений...*, s. 66-71.

¹⁸⁴ *Хронологический реестр...*, s. 169.

¹⁸⁵ И.В. Купцов: *Род Строгановых...*, s. 73,78-79.

studni solankowych, 13 warzelni i 9 składów solnych, zaś Aleksander (Zacharij) Nikołajewicz tyle samo szybów i składów solnych oraz 12 warzelni. W maju 1773 r. druga żona Siergieja Nikołajewicza sprzedała za 300 000 rubli srebrem senatorowi Wsiewołodowi Wsiewołożskiemu 1/9 część we wszystkich swoich zakładach warzelniczych¹⁸⁶. Z kolei Aleksander Siergiejewicz, będący jedynym synem i spadkobiercą majątku Siergieja Grigorjewicza, w maju 1771 r. oddał w dzierżawę Iwanowi Lazariewowi wszystkie swoje nowousolskie, lenwieńskie, zyriańskie warzelnie na okres 6 lat w zamian za roczny czynsz w wysokości 40 000 rubli¹⁸⁷.

Wspomniani Nikołaj, Aleksander i Siergiej Grigorjewiczowie działając od 1747 r. jako niezależni przedsiębiorcy solni musieli liczyć się z konkurencją w postaci napływającej z południa kraju taniej soli wydobywanej w jeziorze Elton. W tymże roku Kancelaria Medyczna na zamówienie Senatu dokonała analizy chemicznej osadzającej się tam soli i orzekła, że nie jest ona szkodliwa dla zdrowia ludzkiego i nadaje się zarówno do spożycia jak i do solenia mięsa i ryb. Nad jezioro Elton został skierowany także podpułkownik Czemodurow, który miał za zadanie ocenić możliwości rozpoczęcia eksploatacji tamtejszej soli na skalę przemysłową. Efektem misji Czemodurowa były następujące decyzje Senatu:

- Sól z jeziora magazynować i następnie wywozić do Dmitriewska nad Kamyszenką i do Saratowa, a jej przygotowanie i wysyłkę powierzyć komisji składającej się z podpułkownika Czemodurowa i dwóch innych osób.
- W celu ochrony przed napadami Kałmuków i innych mieszkających tam ludów, a także aby nikt skarbowych dostaw soli potajemnie nie wywoził, wzniesić na miejscu gródek otoczony wałem ziemnym.
- Dla przewozu soli przygotować do wiosny 1748 r. w powiatach – Kazańskim i Wiackim dziesięć statków.
- Oficjalnymi ukazami wezwać przewoźników, którzy zgodziliby się wozić sól z jeziora i dostarczać ją do skarbu¹⁸⁸.

Stroganowowie i inni permscy przemysłowcy obawiając się napływu na rynek tańszej soli eltońskiej i astrachańskiej złożyli doniesienie do Senatu, w którym informowali o swoich kłopotach z materiałem opałowym. Wszyscy zgodnie twierdzili, iż to będzie miało bezpośredni wpływ na wysokość produkcji soli, a samo dostarczanie soli z jezior astrachańskich jest nieopłacalne z uwagi na zbyt dużą odległość i koszty. Permscy przemysłowcy

¹⁸⁶ Tamże, s. 81, 83-87.

¹⁸⁷ Tamże, s. 91. Aleksander Siergiejewicz Stroganow skupił swoje wysiłki na przemyśle metalurgicznym, zob. P. Поргал: Урал в XVIII веке..., s. 109.

¹⁸⁸ С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XI, т. 22, s. 441.

solidarnie sugerowali władzom, by handel wydobywaną tam solą ograniczyć do najbliższego rejonu Astrachania¹⁸⁹. Wydobycie i handel solą z jeziora Elton było dopiero kwestią przyszłości, natomiast przywóz soli pochodzącej z jezior astrachańskich był dla władz rzeczywiście nieopłacalny. Dlatego w 1747 r. Senat ponownie nakazał Stroganowom wyprodukować 3 000 000 pudów soli. W maju tegoż roku przemysłowcy tradycyjnie poinformowali władze o swoich problemach związanych z funkcjonowaniem przedsiębiorstwa. Dodatkowym ciosem dla Stroganowów był pożar w Twerze, który strawił znajdujący się tam ich dwór oraz składy z solą. Niemożność wyprodukowania wskazanej przez państwo ilości soli potwierdzili urzędnicy Biura Solnego, którzy na początku czerwca dokonali lustracji zakładów wszystkich permskich przemysłowców. U samych Stroganowów stwierdzono braki w wysokości do 1 000 000, zaś u pozostałych do 300 000 pudów. Kontrolerzy natychmiast zaalarmowali Senat, iż ów niedobór może spowodować zupełny brak soli na rynku. Senatorowie nie bacząc na trudności Stroganowów polecili im bezwarunkowo dostarczyć określoną wcześniej ilość soli. Jednakże przedsiębiorcy nie byli w stanie wywiązać się z narzuconego im limitu produkcyjnego. Z ich wyliczeń wynikało, że w 1748 r. na jeden tylko zawar (cykl warzelniczy) będą potrzebowali aż 509 577 rubli, których nie posiadają¹⁹⁰. Na początku 1748 r. okazało się, że Stroganowowie nie są w stanie dostarczyć 3 000 000 pudów soli, co więcej w marcu Aleksander Grigorjewicz zwrócił się do Senatu o pożyczkę w wysokości 30 000 rubli. Senatorowie nie chcąc dopuścić do bankructwa stroganowskich warzelnii udzielili wspomnianej pożyczki, lecz gdy i to nie przyniosło spodziewanego efektu, w połowie roku skierowali do carowej zapytanie odnośnie dalszych warunków, na jakich można pomóc Stroganowom. Senatorowie zaproponowali, by dopłacać ze skarbu do produkowanej przez nich soli, a potem odbierać to sobie przy jej sprzedaży odpowiednio podwyższając cenę. Takie rozwiązanie nie zadawała jednak Stroganowów i wówczas Senat zaproponował zniesienie płaconych przez nich świadczeń na rzecz państwa w postaci 100 000 pudów soli rocznie z zyrjańskich warzelnii. Od tej chwili Stroganowowie mieli za warzoną tam sól otrzymywać pieniądze¹⁹¹. Dodatkową pomocą ze strony państwa dla wszystkich permskich przedsiębiorców było skierowanie do prac w ich warzelniach

¹⁸⁹ Tamże, s. 441. Po przyłączeniu do Rosji w 2. poł. XVI w. ziem Chanatu astrachańskiego władze rozpoczęły eksploatację soli z 14 tamtejszych słonych jezior. W latach 20. XVIII w. na rynek rosyjski trafiało stamtąd aż 2 000 000 pudów rocznie. Car Piotr I wydał nawet specjalny ukaz nakazujący dostarczać każdego roku do Petersburga 100 000 pudów soli astrachańskiej, zob. В.А. Широкова: Соляные промыслы России..., s. 54.

¹⁹⁰ С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XI, т. 22, s. 441-442.

¹⁹¹ ПСЗРИ, т. XIII, но. 9700; С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XI, т. 22, s. 484.

aż 4000 chłopów państwowych¹⁹². Mimo to obowiązek dostarczenia przez Stroganowów 3 000 000 pudów soli został potwierdzony senackim ukazem z grudnia roku 1749¹⁹³. Utrzymanie produkcji na tak wysokim poziomie podyktowane było nieustannym brakiem surowca na rynku, co w konsekwencji prowadziło do spekulacji przy jego sprzedaży. Władze aby zapobiec różnicom cenowym na sól ustanowiły jednakowe jej ceny na terenie całego kraju – 35 kopiejek za pud, z wyjątkiem soli pochodzącej z jezior astrachańskich i Krasnego Jaru na Ukrainie, która była połowę tańsza (17 i ½ kopiejki)¹⁹⁴.

Carowa Elżbieta Piotrowna doceniając dotychczasową działalność Stroganowów w 1750 r. podniosła cenę dostarczanej przez nich soli o 3 kopiejki na każdym pudzie. W 1751 r. władczyni wydała polecenie, aby do 2000 państwowych robotników skierowanych do obsługi ich statków dołączyło kolejnych 600 ludzi. W tym samym roku Senat określił limit produkowanej przez nich soli na 2 000 000 pudów. Decyzja ta podyktowana była zwiększoną produkcją soli z jezior astrachańskich (700 000 pudów trafiło do składów w Niżnym Nowogrodzie) i jeziora Elton (łączna produkcja wyniosła ponad 4 000 000 pudów) oraz troską o stan lasów rozciągających się wokół permskich zakładów warzelniczych. Zwiększenie produkcji soli nie szło w parze z zachowaniem terminów jej dostaw do składów państwowych. Odpowiedzialny za produkcję i spław soli eltońskiej podpułkownik Czemadurow donosił, że wiozące ją statki narażone są na nieustanne ataki Kałmuków oraz band rozbójniczych, którym niekiedy pomagają sami robotnicy uczestniczący w spławie¹⁹⁵.

Systematycznie wzrastająca produkcja taniej soli eltońskiej powodowała zaniepokojenie i ostre wystąpienia ze strony wszystkich permskich przemysłowców. W 1754 r. Stroganowowie, władze klasztoru Pyskorskiego oraz pozostali przedsiębiorcy, zapewne w celach oszczędnościowych, zrezygnowali z pomocy państwa w zakresie najmu robotników. Zauważyć należy, iż w owej „solnej rywalizacji” permscy przedsiębiorcy nie stali na straconej pozycji. Dostawy produkowanej na wielką skalę soli eltońskiej były bowiem nieustannie zagrożone atakami Kałmuków, których władze w żaden sposób nie mogły powstrzymać. Utrudnień w żegludze spodziewać musiano się również ze strony dowódców wojskowych ekspedycji karnych, którzy w celu poszukiwania zbiegów i rozbójników zatrzymywali statki wiozące sól.

¹⁹² С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XII, т. 23, Москва 1993, s. 10.

¹⁹³ ПСЗРИ, т. XIII, но. 9700.

¹⁹⁴ Там же, но. 9696.

¹⁹⁵ С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XII, т. 23, s. 109-110. Zob. też ПСЗРИ, т. XIII, но. 9594, 9640; т. XIV, но. 10229.

Trudności związane z dostawami sprawiły, że zrodził się nawet bardzo śmiały projekt budowy ogromnego – liczącego około 180 km długości – solnego rurociągu biegnącego wprost od jeziora Elton do miejscowości Dmitriewsk na Wołgę. Ponadto w 1754 r. władze chcąc ratować przetrzebione wyrębem lasy wydały decyzje o zamknięciu warzelnii w Starej Russie. W grudniu roku poprzedniego przestały działać stare zakłady w Soli Galickiej i Bałachnie. Od tej pory do północnych miast rosyjskich (Petersburg, Kronsztadt) miała trafiać sól permska. W czerwcu 1758 r. wydano ukaz zabraniający ludności powiatu Symbirskiego korzystania z tamtejszych studni solankowych, a wszystkie znajdujące się tam ujęcia solanki, zarówno naturalne (źródła bijące z ziemi) jak i głębie studnie solankowe miały zostać zasypane lub pilnowane przez strażników¹⁹⁶.

W kolejnych latach okazało się jednak, że sól eltońska jest znacznie droższa niż sól pochodząca z warzelnii permskich. Ta ostatnia była też chętniej używana przez ludność. Według zestawień kosztów soli sporządzonych na potrzeby Senatu w 1763 r. wynikało, iż sól dostarczana do Niżnego Nowogrodu przez Stroganowów i klasztor Pyskorski kosztowała skarb państwa zaledwie 8 i 1/10 kopiejki za pud. Państwo nie ponosiło także kosztów związanych z jej składowaniem, gdyż trafiała ona wprost do stroganowskich lub klasztornych składów. Z kolei łączny koszt przywozu i składowania soli eltońskiej i ilieckiej (kamiennej) zamykał się w kwocie 17 kopiejek za pud. W związku z różnicą ceny władze postanowiły za permską sól płacić po 10 kopiejek za pud, zobowiązując przy tym tamtejszych przedsiębiorców do wznoszenia tartaków produkujących drewno potrzebne do budowy statków transportujących każdą ilość wyprodukowanej przez nich soli¹⁹⁷.

W 2. poł. XVIII w. baczna uwagę na problemy trapiące rosyjski przemysł solny zwróciła carowa Katarzyna II, za panowania której na terytorium całego imperium rosyjskiego działało ponad 20 wielkich zakładów warzelniczych¹⁹⁸. Władczyni przychyłając się do prośby Stroganowów sprawiła, iż w 1764 r. zostało wprowadzone w życie rozporządzenie o podwyżce produkowanej przez nich soli. Cztery lata później, 29 listopada 1768 r., władczyni widząc wzrost produkcji taniej soli estońskiej i chcąc niejako uchronić Stroganowów przed bankructwem podjęła następujące decyzje odnośnie ich sol-

¹⁹⁶ С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XII, т. 23, s. 109-110.

¹⁹⁷ ПСЗРИ, т. XIII, но. 10069, 10157; т. XIV, но. 10250; т. XV, но. 10817; С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XIII, т. 25, Москва 1995, s. 222-223. Sól eltońska i astrachańska były bardzo zanieczyszczone, co zmusiło władze państwowe w 1754 r. do wystawienia odpowiednich dyrektywy odnośnie przestrzegania jej czystości, zob. ПСЗРИ, т. XIV, но. 10262, 10330.

¹⁹⁸ В.А. Широкова: *Соляные промыслы России...*, s. 54.

nego przedsiębiorstwa:

- Do poprzedniej ceny puda soli dodano 2 kopiejki, tak iż cena produkcji i dostawy soli permskiej do Niżnego Nowogrodu osiągnęła wysokość 10 kopiejek za pud (cena przetrwała do 1782 r.).
- Wydawać przedsiębiorcom ze skarbu ponad połowę pieniędzy „z góry”, a pozostałą część już po sprzedaży soli przez władze skarbowe.
- W celu zmniejszenia obciążeń finansowych skarb państwa miał opłacać pracę 2000 robotników obsługujących spław soli¹⁹⁹.

W 1781 r. została opublikowana tzw. *Nowa ustawa o soli*, na podstawie której polecono generałowi-gubernatorowi Kaszkinowi rozeznąć się w kosztach produkcji soli i zawrzeć z permskimi producentami jak najkorzystniejsze dla skarbu kontrakty na jej dostawy do Niżnego Nowogrodu. W kolejnym roku Permska Izba Skarbowa podpisała 4-letnie kontrakty określające stawkę produkcji i dostarczenia do Niżnego Nowogrodu 1 puda soli w wysokości 14 kopiejek (z tej kwoty 6 kopiejek stanowiło opłatę transportu 1 puda soli). Owa kwota okazała się jednak zbyt niska dla przedsiębiorców i w 1784 r. władze musiały ją podnieść do 18 kopiejek (sama opłata za dowóz do Niżnego Nowogrodu uległa zwiększeniu do 8 i ½ kopiejki). Władze pragnąc zmniejszyć ponoszone przez siebie koszty zbudowały magazyny solne ujścia Kamy do Wołgi i w marcu 1788 r. obniżyły cenę 1 puda soli do 15 i ½ kopiejki. W 1791 r. właściciele warzelni zobowiązali się dostarczać sól do różnych guberni według zawartych z władzami skarbowymi 4-letnich kontraktów, zastrzegając jednak, iż towar będzie trafiał wprost do Niżnego Nowogrodu po cenie 28 kopiejek za 1 pud. W kolejnym roku Katarzyna II specjalnym ukazem poleciła, aby Senat ponownie „zadbał” o odbiór soli w Niżnym Nowogrodzie z uwagi na „niedogodne” położenie magazynów skarbowych zbudowanych u ujścia Kamy. Ponadto Senat miał ustalić z permskimi przemysłowcami wysokość kwoty płaconej im za 1 pud soli z uwzględnieniem ponoszonych przez nich na to wydatków. Z informacji dotyczących faktycznych kosztów produkcji i transportu, jakie udało się zebrać generałowi-gubernatorowi Wołkowowi z trzech tamtejszych prywatnych warzelní wynikało, iż produkcja 1 puda soli zamykała się w kwocie 8 i ½ kopiejki, do której należało doliczyć jeszcze całość kosztów związanych z utrzymaniem warzelni, co zwiększało ją do kwoty od 10 i ½ do 12 i ¼ kopiejki. Oprócz tego należało uwzględnić koszty wysyłki towaru do Niżnego Nowogrodu wynoszące od 16 i 1/8 do 17 i

¹⁹⁹ П.И. Третий период с 1645-1676..., s. 273-274; С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XIII, т. 25, s. 222-223. Na solne karawany Stroganowów i innych permskich producentów najmowali się robotnicy w dwóch rzutach – do Łajszewa i stamtąd do Niżnego Nowogrodu w liczbie 3500. Spośród nich aż 2000 ludzi zatrudnionych było u Stroganowów.

$\frac{1}{4}$ kopiejki za 1 pud. W ostateczności 1 pud soli kosztował państwo nawet 30 kopiejek. Szacunki przedstawione przez Wołkowa nie zostały zaakceptowane przez Senat, który w 1794 r. postanowił „zaprosić” go na swoje posiedzenie, by szczegółowiej zreferował całą kwestię. Przemysłowcom produkującym i dostarczającym sól do Niżnego Nowogrodu polecono natomiast płacić za 1 pud ich soli tylko 20 kopiejek. Generał-gubernator rozumiejąc jak kształtują się realne koszty ponoszone przez przedsiębiorców, był za pozostawieniem kwoty 9 i $\frac{1}{2}$ kopiejki za produkcję 1 puda soli i nie mniej niż 14 kopiejek za jego dostawę, co razem dawało 23 i $\frac{1}{2}$ kopiejki, zaznaczając iż owa kwota i tak nie byłaby wygórowana. Senat swojej decyzji nie zmienił. 19 kwietnia 1794 r. Katarzyna II zatwierdziła wycenioną przez Wołkowa produkcję 1 puda soli na 9 i $\frac{1}{2}$ kopiejki i jego dostawę na 10 i $\frac{1}{2}$ kopiejki, co dawało łącznie 20 kopiejek. Jednakże Permska Izba Skarbowa samodzielnie ustaliła cenę 1 puda soli jedynie na 18 kopiejek. Dopiero w marcu 1798 r. car Paweł I przychylił się do próśb wnoszonych przez permskich przemysłowców solnych i nakazał, aby właściciele wszystkich tamtejszych warzelní kontynuowali produkcję i nadal dostarczali sól do Niżnego Nowogrodu „od teraz i w przyszłości” po cenie 28 kopiejek za 1 pud²⁰⁰.

Pomimo podziału, a także sprzedaży części rodowego majątku poszczególni członkowie rodziny Stroganowów w 4. ćw. XVIII w. nadal liczyli się wśród permskich producentów soli. Przejęte przez państwo dawne zakłady należące niegdyś do klasztoru Pyskorskiego dostarczały każdego roku na rynek 800 000 – 1 000 000 pudów soli, zaś przedsiębiorstwa kierowane przez wywodzące się z rodziny Stroganowów księżne – Annę Golicynę i Warwarę Szachowską oraz Iwana Lazariewa, potomków Turczanowa i kupca Surowcowa produkowały łącznie 4 040 000 pudów. W 1788 r. z warzelní wszystkich permskich producentów do Niżnego Nowogrodu dostarczono łącznie 5 050 000 pudów soli, które według rozporządzenia Senatu zostały wysyłane do następujących guberní: Moskiewskiej, Sankt-Petersburskiej (Petersburskiej), Nowogrodzkiej, Twerskiej, Smoleńskiej, Pskowskiej, Włodzimierskiej, Kałużskiej, Wiackiej i Permskiej. Każdego roku permska sól trafiała także do guberní Wołogodzkiej (115 000 pudów) i Orłowskiej (200 000 pudów, które były uzupełnieniem niedoborów dostarczanej tam soli eltońskiej w wysokości 111 000 pudów). W 1785 r. permscy przemysłowcy solni, w tym wspomniana Anna Golicyna i Warwara Szachowska, zawarli z Permską Izbą Skarbową i innymi izbami skarbowymi umowy handlowe przewidujące roczne dostawy soli w ramach „wolnego handlu” w wysokości od 3 500 000 – 3

²⁰⁰ С.М. Соловьев: *История России...*, кн. XIII, т. 25, s. 274-279.

900 000 do 4 100 000 pudów²⁰¹.

Według danych Permskiej Izby Skarbowej w latach 1780-95 wszyscy tamtejsi przemysłowcy dostarczyli na rosyjski rynek 21 258 902 pudów soli, przy czym średnia roczna dostawa wynosiła 3 036 986 pudów. Najwięcej – 4 603 124 pudów soli wyprodukowano w 1790 r., zaś najmniejsza z dostaw z roku 1795 wynosiła zaledwie 791 360 pudów²⁰².

Tabela 4. Sól wysyłana do Niżnego Nowogrodu z zakładów permskich w latach 1789-95 (według dokumentów guberni Permskiej z 1882 r.)

Rok	Liczba pudów
1789	3 181 397
1790	4 603 124
1791	2 919 563
1792	3 589 373
1793	2 938 936
1794	3 235 149
1795	791 360
Razem za lata 1789-95	21 258 902

Źródło: ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 279-280.

WARZELNICZA DZIAŁALNOŚĆ KLASZTORU PYSKORSKIEGO W XVI-XVIII W.

Omawiając wkład rodziny Stroganowów w rozwój przemysłu solnego w Rosji na przestrzeni XVI-XVIII stulecia nie sposób przemilczeć warzelniczej działalności założonego przez nich w 2. poł. XVI w. klasztoru Spasso-Preobarżenskiego, zwanego z racji swego położenia nad wpadającą do Kamy rzeczką Pyskorą – Pyskorskim. Jego fundatorem miał być Anika Stroganow, który w latach 1559-60 przekazał zgromadzeniu mieszczańemu się dotąd w Soli Kamskiej ziemię na prawym brzegu rzeki Kamy wzdłuż uchodzącej do niej rzeczki Pyskorki oraz wyspę u samego jej ujścia. W 1562 r. syn Aniki

²⁰¹ Tamże, s. 276-278.

²⁰² ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 279-280. W źródle znalazł się błąd obliczeniowy (21 258 802 pudów) poprawiony w artykule.

Jakow wypełniając wolę ojca, dał zakonnikom ziemię uprawną oraz 4 warzelnie bez panwi i źródła solankowe mogące obsługiwać 6 kolejnych zakładów. W pierwotnym miejscu klasztor istniał zaledwie 10 lat, gdyż w 1570 r. został przeniesiony na położoną w pobliżu Kankoru górę Pyskorską. Z przenosinami wiąże się zapewne kolejna darowizna, tym razem ze strony braci – Jakowa, Grigorija i Siemiona Anikowiczów, w postaci ziemi w gródku Kankor z przeznaczeniem na zabudowania klasztorne oraz włości nad brzegami Kamy, Łyśwy, Pyskorki i Zyrianki²⁰³.

Czy Spaso-Preobrażeński klasztor posiadał uprzednio jakieś warzelnie na posadzie w Soli Kamskiej, tego dokładnie nie wiadomo. N. Ustjugow, na podstawie wykluczających się źródeł stwierdził, iż władze klasztorne otrzymawszy od Stroganowów ziemię pod budowę klasztoru wraz z okolicznymi włościami i warzelniami, przeprowadzając się w nowe miejsce mogły odsprzedać posiadane przez siebie warzelnie zlokalizowane na tamtejszym posadzie²⁰⁴. W owym czasie w klasztor był niewielki i dysponował skromnym majątkiem. Pod samymi jego zabudowaniami nad rzeczką Pyskorką znajdowała się tylko 1 funkcjonująca warzelnia. Podejmowane przez zakonników w kolejnych latach próby zwiększenia produkcji soli kończyły się niepowodzeniem. Dopiero w 1603/1604 r. Nikita Grigorjewicz Stroganow przekazał klasztorowi wyspę Poboiszczną u ujścia Zyrianki, gdzie rozpoczęła działalność 1 warzelnia: „na niej sól warzą na potrzeby klasztoru, i jest tam miejsce pod [kolejną – P.K.] warzelnię, i dwór klasztorny, a w nim mieszkają starcy [tj. zakonnicy – P.K.], i sługi i wychowankowie klasztorni zajmujący się warzelnictwem”²⁰⁵. Wkrótce jednak przestał funkcjonować zakład nad Pyskorką i klasztor nadal posiadał tylko 1 czynną warzelnię. Warto podkreślić, iż rodzina Stroganowów nie była jedynym donatorem klasztoru, który od innych ofiarodawców otrzymał m.in. kram w Soli Kamskiej, czy dom wraz ze zbożowymi i solnymi składami w pogosście Wołosnickim w

²⁰³ Там же, Первый период с 1263-1613..., s. 49-50; Третий период с 1645-1676..., s. 10-12; Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 97-98; А.А. Дмитриев: *Пермская старина*, вып. 1, Древности бывшей Перми Великой, Пермь 1889, s. 195-197. W oficjalnych dokumentach dokonuвано skrótu nazwy klasztoru, określając go często mianem Spasski.

²⁰⁴ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 98. Informację o sprzedaży jednej klasztornej warzelni w Soli Kamskiej wspomina W. Szyszonko, zob. ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 64.

²⁰⁵ ПЛ. Второй период с 1613-1645..., s. 131. Patrz też: А.А. Дмитриев: *Пермская старина*, вып. 4, Строгоновы и Ермак, Пермь 1892, Приложения, s. 187-189. P. Smirnow podaje, że wyspa ta nosiła nazwę Sylwa, zob. П. Смирнов: *Посадские люди...*, s. 220. Terminem „wychowanków klasztornych” określa się sieroty mieszkające w klasztorze i pracujące na jego polach, otrzymujące za to wyżywienie oraz pieniądze, zob. Н.В. Устюгов: *Научное наследие...*, s. 166.

powiecie Kajgorodzkiem²⁰⁶.

W 1623 r. nastąpiło kolejne przeniesienie klasztoru z dotychczasowego miejsca, tym razem do Kankoru. Opuszczone zabudowania przejęły sprawowane tam zakonnice²⁰⁷. Ożywienie związane z produkcją klasztornej soli nastąpiło dopiero w 2. poł. lat 20. XVII stulecia. Do 1634 r. na wyspie Poboiszcznej sól warzono już w 3 warzelniach, a kolejną budowano nad rzeczką Nieczaichą. Klasztor zwolniony z płacenia daniny na rzecz państwa od swoich warzelnii stał się wówczas celem ataku ze strony „gościa” Grigorija Nikitnikowa, który dwukrotnie w latach 1634 i 1640 donosił do Moskwy o „bezprawnych działaniach klasztoru i prosił oddać tę ziemię [tj. klasztorną – P.K.] sobie”²⁰⁸. Dzięki wstawiennictwu rodziny Stroganowów wszczęte przez władze państwowe w tym zakresie śledztwo z lat 1640-41 zakończyło się ostatecznie na korzyść klasztoru. Prawdopodobnie pożar z 1645 r., który doszczętnie strawił wszystkie drewniane zabudowania klasztorne, nie wpłynął ujemnie na kondycję jego zakładów warzelniczych²⁰⁹. Pod koniec lat 40. XVII w. władze klasztorne dysponowały już 8 warzelniami, z czego 6 znajdowało się na prawym brzegu rzeki Zyrianki, a 2 na wyspie Poboiszcznej. Dynamiczny rozwój tych zakładów został przerwany w 1652 r., kiedy zaczęły obowiązywać zapisy *Ułożenia soborowego* dotyczące ograniczeń w dalszym wzroście cerkiewnych i klasztornych posiadłości ziemskich. Klasztor Pyskorski stracił wówczas ziemie orne i pastwiska. Wznowiono także śledztwo w sprawie nadużyć ze strony zakonników polegających na samowolnym zakładaniu nowych warzelnii i niepłaceniu od nich daniny. Tym razem nie pomogło wstawiennictwo Stroganowów i sąd orzekł winę klasztoru i dokonał konfiskaty 5 jego najlepszych warzelnii u ujścia Zyrianki. Z odebranych warzelnii stworzono tzw. Ust’-Zyriańskie solne przedsiębiorstwo skarbowe (przejęte w 1700 r. przez Grigorija Dymitriewicza Stroganowa). Klasztorowi pozostawiono 3 warzelnie, z czego tylko 1 (u ujścia Zyrianki) mogła pracować w wydajny sposób, gdyż w pozostałych znajdujących się na wyspie Poboiszcznej, zalewanych często przez wiosenne roztopy, wydobywano solankę niskiej jakości²¹⁰.

Konfiskata aż 5 warzelnii i brak finansów ze sprzedawanej soli była na tyle

²⁰⁶ ПЛ. Второй период с 1613-1645..., s. 131.

²⁰⁷ Тамże, s. 37, 130-131-134.

²⁰⁸ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 99.

²⁰⁹ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 74. W 1646 r. archimandryta Hermogen uzyskał zgodę patriarchy Josifa na wzniesienie nowej, już kamiennej, cerkwi i innych zabudowań mających służyć zakonnikom. Trwającą około 30 lat budowę świątyni wspierała finansowo rodzina Stroganowów.

²¹⁰ ПЛ. Второй период с 1613-1645..., s. 66; Третий период с 1645-1676..., s. 247-248, 266; Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 99-100, 136.

odczuwalna dla klasztornej gospodarki, że w marcu 1654 r. archimandryta Jewfimij, skarżąc się na niską jakość solanki wydobywanej na wyspie Poboiszcznej, prosił władze państwowe o możliwość głębień kolejnej studni i budowę 2 warzelni. W pozwoleniu wydanym na podjęcie prac wiertniczych zaznaczono, by nowe zakłady nie naruszały niczyich interesów, a klasztor natychmiast po rozpoczęciu działalności zapłacił od nich odpowiednią daninę. W 1660 r. na wyspie Poboiszcznej działały już 4 warzelnie obsługujące 2 studnie solankowe oraz 1 warzelnia u ujścia Zyrianki. Zakonnicy podjęli wówczas próbę założenia kolejnych warzelni w innym miejscu. W suplice do władz państwowych z 1663 r. skarżyli się na zniszczenia spowodowane wiosennymi wylewami wód wdzierającymi się do studni solankowych i warzelni na wyspie Poboiszcznej. W związku z tym prosili o pozwolenie głębień na swojej ziemi 2 studni i budowę przy nich kilku warzelni. Odpowiedź była pozytywna i podobnie jak poprzednio, uzyskali oni zgodę na „osadzenie rur i budowę warzelni (...) z obowiązkową opłatą daniny”²¹¹. W najbliższych latach na lewym brzegu Kamy, w odległości 7 wiorst od klasztoru, wyrósł dochodowy kompleks warzelniczy zwany Roźdiestwieńskim (Dieduchińskim) z 5 nowymi warzelniami²¹². Rozwój klasztornego przedsiębiorstwa, mogącego produkować i sprzedawać sól po konkurencyjnych cenach, spotkał się ze zdecydowanym sprzeciwem innych przedsiębiorców, a także ludności posadzkiej Soli Kamskiej. W związku z tym w 1674 r. archimandryta i bracia „wyjednali” u cara Aleksego gramotę potwierdzającą wszystkie wcześniejsze nadania na rzecz klasztoru z dokładnym wyliczeniem jego włości. Jak ważne było uzyskanie owego dokumentu potwierdziły wydarzenia najbliższych lat. W 1679 r. posadzki mir Soli Kamskiej podjął próbę przejęcia od zakonników owych dobrze prosperujących warzelni, pisząc w suplice do władz, że klasztor zajął ciężkie ziemie na lewym brzegu Kamy i zbudował tam 10 warzelni. Sprawę rozstrzygnęła dopiero Bojarska Duma, która na podstawie odpowiednich spisów ziemskich stwierdziła, iż klasztor zarządza swoimi ziemiami zgodnie z prawem. Na pocz. lat 90. XVII w. odnotowano dynamiczny wzrost liczby klasztornych warzelni, których pod koniec tegoż stulecia było ponad

²¹¹ H.B. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 100. Klasztor posiadał 4 warzelnie w Soli Kamskiej, zob. ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 1005.

²¹² Warzelnie w tym miejscu miała postawić dużo wcześniej rodzina Diediuchinów, a klasztor tylko przejął je w swoje władanie, zob. Д.М. Петухов: *Горный город Дедухин и окольные местности*, СПб. 1864, s. 21-22; А.А. Дмитриев: *Пермская старина*, вып. 2, Пермь Великая в XVII в., Пермь 1889, s. 195-197. Powyższą, zresztą błędną, tezę zweryfikował N. Ustiugow, który stwierdził, iż do lat 60. XVII w. nie funkcjonowały tam żadne warzelnie, zob. H.B. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 100. Przedstawiciele rodziny Stroganowów konsekwentnie podkreślali, że tereny te były ich własnością, zob. ПЛ. Первый период с 1263-1613..., s. 50.

20. Jak zauważył N. Ustiugow wzrost liczby warzelni tylko częściowo obrazuje tempo rozwoju klasztornego przedsiębiorstwa, ponieważ nie zawsze z tej samej liczby warzelni uzyskiwano taką samą ilość soli²¹³.

Tabela 5. Warzelnie klasztoru Pyskorskiego w latach 1688/1689-1698/1699

Lata	Liczba warzelni
1688/1689	10
1689/1690	10
1690/1691	14
1691/1692	16
1692/1693	16
1693/1694	16
1694/1695	18
1695/1696	20
1696/1697	23
1697/1698	25
1698/1699	22

Źródło: H.B. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 102.

Dalszy rozwój przedsiębiorstwa został zahamowany w 1699 r. wskutek interwencji Grigorija Dymitriewicza Stroganowa, który zmusił przełożonych klasztoru do podpisania niekorzystnej umowy zakładającej ograniczenie produkowanej soli. W jej treści znalazły się informacje przypominające, iż to właśnie Stroganowowie w przeszłości byli dobrodziejami klasztoru i tylko dzięki nim zakonnicy mogli tak dobrze gospodarować na podarowanej sobie ziemi. Grigorij powołując się na nieistniejące już zapisy donacyjne, starał się przedstawić swoją rodzinę (pośrednio także swoją osobę) nie tylko jako opiekuna klasztoru, lecz także jako jego naturalnego zwierzchnika. Mimo iż przez całe dziesięciolecie klasztor Pyskorski cieszył się „miłością” samych władców, od których uzyskał szereg przywilejów (m.in. niezawisłość sądową w swoich włościach od miejscowych wojewodów i prawo nieopodatkowanego handlu solą), teraz w starciu ze Stroganowem okazał się stroną słabszą. Zgodnie z treścią umowy, sporządzonej z resztą pod dyktando Gri-

²¹³ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 1004-1005, 1008-1036; H.B. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 101, 137, 164. Jeszcze w latach 50. XVII w. na polecenie cara sporządzono mapę z zaznaczonymi granicami z umiejscowieniem warzelni należących do skarbu państwa, klasztoru Pyskorskiego, rodziny Stroganowów i innych przedsiębiorców.

gorija, podkreślano, że klasztor nie miał prawa na zakładanie warzelnii bez zgody Stroganowów. Ostatecznie strony doszły do porozumienia. „Znakomity człowiek” zgodził się na dalsze funkcjonowanie klasztornych warzelnii oraz na nowe inwestycje warzelnicze, z zastrzeżeniem jednak, iż zakonnicy będą każdego roku produkowali jedynie 90 000 sapców soli (ok. 540 000 pudów), kupując do tego celu 50 000 sążni drewna opałowego. Zarówno zbyt soli jak i zakup drewna winny odbywać się za zgodą Stroganowa. Niezwykle krzywdzący dla zakonników pozostawał zapis dotyczący ewentualnej nadprodukcji soli lub przekroczeniu wyznaczonego limitu zakupu drewna. W przypadku, kiedy wyprodukowałyby jej zbyt dużą ilość i nie uwzględniłyby tego w przyszłorocznym rozrachunku, mieli zapłacić Stroganowowi odszkodowanie w wysokości 500 rubli za każde „ponadnormatywne” 1000 sapców, a każde dodatkowe 1000 sążni drewna miało kosztować klasztor 100 rubli. Dwadzieścia lat po zawartym porozumieniu Roźdestwieńskie zakłady zaczęły podupadać, produkując jedynie 340 000 pudów soli. Władze państwowe zaniepokojone tą sytuacją w 1721 r. nakazały klasztorowi zwiększenie produkcji w 1722 r. do 526 552 pudów i aż do 600 000 pudów w roku następnym²¹⁴.

Klasztor produkowaną przez siebie sól sprzedawał przeważnie na miejscu (w 1692 r. na jednym z jarmarków udało się zakonnikom sprzedać nawet 7500 pudów). Po towar zgłaszali się stali kupcy m.in. z Wiatki i Kazania. Większość soli sprzedawano jednak miejscowym chłopom zamieszkującym włości Stroganowów (głównie okolice Orzeł-Gródka). Sól kupował także sam Grigorij Dymitriewicz, aby uzupełnić nią statki wiozące ładunek z jego własnych warzelnii. Ceny jaką klasztor uzyskiwał za sprzedawaną na miejscu sól w latach 1688/1689-1698/1699 wahała się od 2 i 1/2 do 6 i 1/2 kopiejki za pud²¹⁵.

W 1732 r. władze państwowe ograniczyły dotychczasowe prawa klasztoru zarówno w zakresie zarządzania swoim majątkiem jak i dalszego prowadzenia warzelnictwa. Jeszcze w tym samym roku powołano do życia Permskie Solne Komisarstwo, a 25 maja 1733 r. do zakładów w siole Dieduchino został wysłany komisarz. Warzelnie klasztorne były powoli przejmowane przez państwo. W 1735 r. kontrolę nad ich działalnością sprawował urzędnik Szestakow. Z kolei zapisy ukazu z 8 kwietnia 1747 r. mówiły, iż „ (...) z Pyskorskiego klasztoru sług i chłopów, bez wiedzy Biura Solnego i z ustanowionym przez ten urząd przy tym klasztorze komisarstwa w żadne miejsce nie

²¹⁴ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 495-496,1006; Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 104-105.

²¹⁵ Н.В. Устюгов: *Солеваренная промышленность Соли Камской...*, s. 298-299.

zabierać²¹⁶. W poł. XVIII w. klasztor ostatecznie utracił bezpośredni wpływ na zarządzanie swoimi warzelniami oraz chłopami, gdyż od tej chwili wszystko zależało od komisarza, a właściwie od Biura Solnego. Możliwe, że jeszcze w 1748 r. zakonnicy pragnąc podreperować swój budżet, podjęli próbę objęcia wspomnianych wyżej warzelnii zyrjańskich. Senat odpowiadający za znalezienie odpowiedniego inwestora odrzucił warunki zaproponowane przez dwoje sług klasztornych i postanowił pozostawić te warzelnie w rękach Stroganowów²¹⁷.

W latach 1755-56 władze klasztorne samowolnie zadecydowały o przeniesieniu siedziby nad rzekę Łyśwę (około 8 wiorst od starego miejsca). W 1762 r. wszystkie ziemie klasztorne i warzelnie roźdestwieńskie znajdujące się pod kontrolą państwa (od tej chwili Diediuchińskie Przedsiębiorstwo Solne) oficjalnie przeszły na rzecz skarbu. Jakość uzyskiwanej tam solanki musiała być stosunkowo dobra, ponieważ roczna wydajność tych zakładów sięgała 1 000 000 pudów soli. W 1781 r. Katarzyna II zdecydowała, że klasztor Pyskorski zostanie przeniesiony do Permu. Odpowiedzialny za to przedsięwzięcie gubernator permski generał-porucznik Eugeniusz Kaszkin energicznie przystąpił do rozbiórki jego budynków. Część cegieł przeznaczonych na nową siedzibę zakonników przewieziono do Permu, a część jako materiał budowlany trafiła do państwowych warzelnii dieduchińskich²¹⁸.

PODSUMOWANIE

Wkład wniesiony w rozwój solnictwa rosyjskiego w ciągu trzech stuleci (XVI-XVIII w.) przez poszczególnych przedstawicieli rodziny Stroganowów jest ogromny i niezaprzeczalny. Rozpoczęta przez Anikę Stroganowa w poł. XVI w. penetracja dorzecza Kamy, mająca na celu znalezienie miejsc gdzie można byłoby rozwinąć produkcję soli warzonej, zakończyła się sukcesem. Wkrótce powstały tam warzelnie, przy których powstały duże osady. Odziedziczone przez synów Aniki – Jakowa, Grigorija i Siemiona – solne przedsiębiorstwo początkowo pozostawało pod ich wspólnym zarządem, a podział rodzinnego majątku nastąpił dopiero pod koniec lat 70. XVI w. pomiędzy kolejnych przedstawicieli rodu. W kolejnych latach Stroganowie rozpoczęli intensywną kolonizację ziem położonych nad Kamą oraz

²¹⁶ ПЛ. Третий период с 1645-1676..., s. 497.

²¹⁷ Тамże, Второй период с 1613-1645..., s. 67.

²¹⁸ Тамże, s. 276-277; Третий период с 1645-1676..., s. 497-507, 1007.

po drugiej stronie gór Ural. Należy podkreślić, iż zagospodarowywane przez nich terytoria stanowiły naturalny bufor chroniący Państwo Moskiewskie przed najezdami ze strony Tatarów syberyjskich, a sami Stroganowowie pomogli w organizacji ekspedycji zbrojnej, która w 1581 r. wyruszyła na podbój Syberii.

XVII stulecie charakteryzuje się dynamicznym rozwojem stroganowskich przedsiębiorstw warzelniczych. Pomimo prowadzenia zupełnie oddzielnych „gospodarstw solnych”, w chwilach utrudnień ze strony urzędników państwowych (niesłusznie ustalane podatki) lub podczas działań podejmowanych przez innych przedsiębiorców dążących do łatwego przejęcia przynoszących zyski zakładów produkcyjnych, członkowie rodziny wykazywali się solidarnością i wspólnie występowali przeciwko niebezpieczeństwu grożącemu któremuś z nich. Na przełomie lat 60. i 70. XVII w. odeszło stare pokolenie Stroganowów, a inicjatywę w kierowaniu sprawami całego rodu przejął w swoje ręce rzutki Grigorij Dymitriewicz. W kolejnych dziesięcioleciach dzięki zręcznej polityce, nie uchylając się przed użyciem perswazji, pieniędzy oraz siły, zdołał on odebrać krewniakom posiadłości i warzelnie, stając się tym samym wiodącym producentem soli w Rosji. Na pocz. XVIII w. jego zakłady dostarczały corocznie na rynek wewnętrzny ok. 3 000 000 pudów soli, co stanowiło 60% ogólnej produkcji krajowej tego surowca. Dochody uzyskiwane z jej sprzedaży pozwalały „znakomitemu człowiekowi” – wzorem swoich przodków – prowadzić działalność fundacyjną polegającą m.in. na wznoszeniu nowych cerkwi czy zakładaniu klasztorów, bądź też uposażaniu już istniejących. Rok 1715, kiedy zmarł ten najbardziej energiczny i operatywny Stroganow, można uznać za początek powolnego upadku „solnej potęgi” rodu. Jego spadkobiercy nie byli w stanie utrzymać w poprzedniej kondycji ogromnego majątku zajmującego kilka milionów dziesięcin ziemi i zamieszkiwanego przez kilkadziesiąt tysięcy ludzi. Pod koniec lat 40. XVIII w. doszło do podziału zarówno wszystkich wotczyn jak i solnego przedsiębiorstwa pomiędzy trzech synów Grigorija – Aleksandra, Nikołaja i Siergieja. Wtedy też nastąpił definitywny koniec funkcjonowania jednego ogromnego przedsiębiorstwa Stroganowów. Nowe pokolenie, przedkładając uroki stołecznego Petersburga, wybrało wygodniejszy styl życia. Stroganowowie, angażując się w służbę państwową i działalność naukową, powoli wycofali się z działalności na polu warzelnictwa, a ich zakłady były likwidowane lub przechodziły w obce ręce. Znaczny wpływ na tę sytuację miał również napływ w owym czasie na rynek rosyjski znacznie tańszej w produkcji soli pochodzącej z jeziora Elton i jezior astrachańskich.

Poruszając problematykę związaną z solowarską aktywnością Stro-

ganów nie sposób przemilczeć warzelniczej działalności założonego jeszcze przez Anikę Stroganowa klasztoru Spasso-Preobrażeńskiego, zwanego powszechnie Pyskorskim. Pomimo, iż ten niewielki klasztor, zlokalizowany w nadkamskich dobrach Stroganowów, nie był w stanie konkurować z przedsiębiorstwami swoich fundatorów, stanowił jednak ważny ośrodek produkcyjny zaopatrujący w sól głównie rynek lokalny. W tym miejscu warto także zauważyć, iż to klasztory, szczególnie te największe i najbogatsze, m.in. Sołowiecki, Troicko-Sergiejewski, Kiryłło-Białozierski, zajmujące się w owym czasie produkcją soli warzonej na dużą skalę były poważnymi rywalami Stroganowów.

P. Krokosz

ROLE OF THE STROGANOV FAMILY IN DEVELOPMENT OF SALT INDUSTRY IN RUSSIA BETWEEN THE 16TH AND THE 18TH CENTURY

Abstract

The article discusses the contribution of the Stroganov family to the development of the salt industry in Russia between the 16th and the 18th century. Individual members of the family, thanks to their entrepreneurship and resourcefulness managed, in the course of years, to create profitable salt manufacturing companies providing the Russian market with huge quantities of salt every year. In the middle of the 16th century, Anika Stroganov received the right from Tsar Ivan IV the Terrible to settle the empty lands over the Kama River along with a permit for exploitation of local salt springs. Soon, the members of the Stroganov family residing in the eastern areas launched a large number of saltworks, thereby contributing to quicker colonization of such lands by Russia. In the 1580's, they supported the Cossack ataman, Yermak Timofeyevich, setting off to conquer Siberia. Until the first decades of the 17th century, huge areas of land owned by the Stroganov family functioned as a buffer securing the Moscow State from the attacks of Siberian Tatars. Moreover, the Stroganov family, having their own military units at their disposal, received the right to penetrate the lands east of the Urals.

Profits drawn from salt produced in the basin of the Kama River attracted subsequent entrepreneurs to these areas, with whom the Stroganov family had to compete, sometimes even losing their own land along with the salt springs and saltworks located there. In the second half of the 17th century, Grigory Dimitrovich Stroganov, thanks to a skillful policy and not avoiding the use of persuasion, money and force, managed to take away property and saltworks from his relatives, thereby becoming the leading producer of salt in Russia. At the beginning of the 18th century, his saltworks provided approx. 3 million poods (1 pood = 16.38 kg) of salt to the internal market, which constituted 60% of the total domestic pro-

duction of salt. Along with Grigory Dimitrovich's death in 1715, his property was divided among his sons, who were not able to sustain the salt production on the former level. In the course of time, the salt making activity of the Stroganov family has disappeared and the saltworks were taken over by third parties.

When discussing the contribution of the Stroganov family to development of the salt making industry in Russia over the period of three centuries, it is impossible to overlook the salt-making activity of the Spasso-Preobrazhensky Monastery established by the family members in the 2nd half of the 16th century, known as Pyskorsky from the name of the nearby river – the Pyskorka. It is worth noticing that Russian monasteries, including Solovetsky, Troitsko-Sergeyevsky, Kyryllo-Byalozhersky, were also involved in the production of salt on a large scale at that time. The small Pyskorsky monastery, located in the Stroganov properties over the Kama River, was not able to compete with enterprises of its founders, but it was an important production centre, providing the local market with the indispensable salt.